

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ**

На правах рукописи

ГЮЛЬНАРА РАГИМ ГЫЗЫ САДЫХОВА

**ФРАЗЕОЛОГИЯ РЕЛИГИОЗНЫХ ИСТОЧНИКОВ
(на материале разносистемных языков)**

5704.01 – Теория языка

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора филологических наук

БАКУ – 2015

Диссертация выполнена на кафедре лексикологии
французского языка Азербайджанского
Университета Языков

Официальные оппоненты:

доктор филологических наук, проф. **С.И. Ибрагимова**
доктор филологических наук, проф. **Н.Ч. Велиева**
доктор филологических наук, проф. **Л.М. Грановская**

**Ведущая организация: Бакинский Государственный
Университет - кафедра общего языкознания и кафедра
немецкого и французского языков.**

Защита состоится « 27 » ____ 10 ____ 2015 года в « ____ »
часов на заседании Диссертационного совета (D.01.141)
по защите диссертаций на соискание ученой степени
доктора филологических наук и доктора философии по
филологии при Институте Языкознания имени Насими
Национальной Академии Наук Азербайджана.

Адрес: AZ 1143, Баку, пр. Г. Джавида 115, 5 этаж,
Институт Языкознания им. Насими НАНА.

С диссертацией можно ознакомиться в Центральной
Научной библиотеке НАН Азербайджана

Автореферат разослан “ ____ ” _____ 2015 года

Ученый секретарь диссертационного совета
доктор филологических наук: **Н.Ф.Сеидалиев**

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Актуальность темы. Объектом изучения в современном языкознании являются не только традиционно рассматриваемые лингвистические формы выражения, но и те когнитивные знания, которые каждый национальный язык хранит и отражает в своих категориях и единицах.

Когнитивная лингвистика и концептология являются одним из главных направлений языкознания XXI века. Особый интерес представляет изучение репрезентации одной из основных составляющих мировой культуры - религии, отраженной в языковых картинах мира разных этносов. Тексты Библии и Корана являются основными источниками религиозного знания и одними из основных культуросозидающих текстов в истории мировой цивилизации. Они оказали большое влияние на формирование мироощущения и языкового сознания многих народов мира. Библия и Коран являются источниками большого количества устойчивых выражений, а также символических обозначений, которые нашли свое отражение во фразеологическом составе разных языков.

Комплексное изучение и сопоставление фразеологии библейского и коранического происхождения в разносистемных языках, коими являются принадлежащий к романской группе языков французский, к тюркской группе языков азербайджанский и к славянской группе языков русский, позволяет раскрыть общие для разных языков процессы и закономерности и систематизировать специфические для каждого из них явления, которые при их автономном изучении недоступны непосредственному наблюдению.

Исследование данной фразеосемантической группы способствует изучению системы фразеологии в целом,

поскольку именно анализ отдельных микросистем способствует воссозданию ее полной картины.

В условиях глобализации современного мира одной из главных задач человеческого социума является реализация духовного диалога и взаимопонимания. Лингвистика, являясь гуманитарной наукой, не должна оставаться в стороне от этой важнейшей проблемы и может внести свою лепту в решении данного вопроса.

Иудаизм, Христианство и Ислам имеют в своих истоках общие черты, что отчетливо видно при сравнении их источников: Ветхого Завета, Нового Завета и Корана. Однако именно эти сравнительные аспекты являются малоисследованными, чем в известной степени обусловлены и непрекращающиеся в XXI веке конфликты на религиозной почве.

Как многонациональное и многоконфессиональное государство, Азербайджанская Республика сегодня проводит политику всесторонней интеграции в мировое сообщество, придает большое значение развитию межкультурных отношений. Азербайджан может служить для мира примером мирного сосуществования представителей различных религий, межрелигиозного диалога и мультикультурализма. Традиции религиозной толерантности бережно сохраняются нашим народом и являются приоритетом Азербайджанского государства¹.

Исследование языкового материала, представляющего собой основу духовной культуры представителей различных религиозных конфессий, выступает свидетель-

¹ Распоряжение Президента АР «О дополнительных мерах по усилению пропаганды религиозной культуры, толерантности, межрелигиозного и межкультурного диалога в Азербайджане» от 18.01.2014.

ством присущего нашему народу гуманизма и уважения к мультикультуралистическим ценностям.

Объект исследования. Объектом исследования являются фразеологизмы азербайджанского, французского и русского языков, восходящие к религиозным источникам - Библии и Корану. Они понимаются и представлены в настоящем исследовании как источники семантического языкового представления и речевой манифестации устойчивых словосочетаний, в которых запечатлены духовные компоненты национальной культуры.

Предмет исследования. Предметом исследования являются фразеологизмы библейского и коранического происхождения, рассматриваемые в структурно-семантическом и лингвокультурологическом аспектах, их сопоставление и функционирование в современных французском, азербайджанском и русском языках.

Цели и задачи исследования. Основной целью исследования является выявление и систематизация фразеологизмов библейского и коранического происхождения во французском, азербайджанском и русском языках. Поставленная цель предполагает решение следующих задач:

- провести анализ научной литературы с целью определения степени изученности проблемы;
- установить критерии отбора фразеологических единиц для настоящего исследования и осуществить их классификацию;
- выявить фразеологизмы из текстов Библии и Корана и их перевод на французский, азербайджанский и русский языки;
- определить типы межъязыковых отношений фразеологизмов библейского и коранического происхождения во французском, азербайджанском и русском языках: эквивалентность и безэквивалентность;

- выявить лингвистические и экстралингвистические факторы, обусловившие ассимиляцию фразеологизмов библейского происхождения в азербайджанском языке и ассимиляцию фразеологизмов коранического происхождения во французском и русском языках;

- рассмотреть функционирование фразеологизмов библейского и коранического происхождения в исследуемых языках на материале художественной литературы и средств массовой информации;

- определить общие концепты, лежащие в основе фразеологизмов религиозного происхождения в исследуемых языках, выявить и сопоставить фразеологизмы, отражающие данные концепты в разных лексикографических источниках.

Научная новизна диссертации заключается в том, что впервые специальному научному исследованию подвергаются фразеологизмы библейского и коранического происхождения в трех разносистемных языках: французском, азербайджанском и русском. Дается подробная характеристика их статуса, уточняются источники их происхождения, осуществляется комплексный анализ их структурно - семантических свойств, рассматриваются типы их межъязыковых соответствий и примеры их функционирования. Определены и проанализированы фразеологизмы, представляющие основные общие концепты трех религий: иудаизма, христианства и ислама. На основании проведенного анализа выявляются общие и национальные особенности, отражающие основные духовные ценности носителей французского, азербайджанского и русского языков. Фразеологизмы рассматриваются как в диахроническом, так и синхронном плане, с учетом их культурно-исторической специфики и гносеологической значимости, необходимых для понимания их семантической структуры.

Поставленная в диссертации лингвокультурологическая проблематика, демонстрирующая связь языка с религией, открывает большие перспективы для последующих исследований в данном направлении.

На защиту выносятся следующие положения:

1. С точки зрения соотношения с текстами Библии и Корана к фразеологизмам библейского и коранического содержания следует отнести: фразеологизмы-цитаты из Библии и Корана (взятые из текстов Библии и Корана); фразеологизмы, семантически детерминированные библейскими текстами; фразеологизмы, включающие имена собственные, а также фразеологизмы-топонимы, восходящие к Библии и Корану, и фразеологизмы, отражающие библейско-коранические концепты.

2. Фразеологизмы библейского и коранического происхождения, а также их дериваты присутствуют в трех исследуемых языках, что позволяет отнести их к интернациональной фразеологии. Большое количество фразеологизмов имеют эквиваленты в сопоставляемых языках, но вместе с тем известное число фразеологизмов имеют расхождения на разных уровнях языковой системы – семантическом, лексическом и грамматическом, что обусловлено лингвистическими и экстралингвистическими факторами.

3. Религиозные картины мира, отраженные во фразеологии исследуемых языков, конденсируют в себе как общие (универсальные) культурологические характеристики, так и частные (национальные). Этические ценности и морально-нравственные нормы разных этносов во многом совпадают.

4. Фразеологизмы, восходящие к Библии и Корану, не являются застывшей массой устаревших единиц. Наряду с первичным значением, многие из них обрели вторую жизнь в результате семантической эволюции и используются в нескольких значениях. Они входят во многие авторские афоризмы и окказионализмы, структурно и семантически значительно отличающиеся от исходного выражения. Развитие новых значений фразеологических единиц является свидетельством их динамичного развития.

5. Фразеологизмы библейского происхождения подвержены разным трансформациям количественного (усечения и добавления) и качественного (замена слов и грамматических форм) порядка, что является свидетельством их фразеологической жизнеспособности и продуктивности. Фразеологизмы коранического происхождения более статичны.

Теоретическая значимость исследования заключается в том, что разработка вопросов происхождения фразеологизмов и изучение типологии межъязыковых отношений вносит определенный вклад в развитие общей теории языка и общей теории фразеологии.

Данное исследование поможет восполнить существующие пробелы в теоретической литературе, а именно – недостаточное освещение вопросов фразеологии библейского происхождения в азербайджанском языкознании и отсутствие работ в области фразеологии коранического происхождения во французском, азербайджанском и русском языкознании.

Избранная научная проблематика в силу междисциплинарного характера способствует решению проблем целого ряда наук: общего языкознания, лингвокультурологии, лексикологии, фразеологии и истории языка.

Практическая значимость работы. Практическая значимость диссертации определяется возможностью использования результатов исследования в разработке лекционных курсов по общему языкознанию, лексикологии, специальных курсов по фразеологии, лингвокультурологии и практики перевода, а также составлении двуязычных и трехязычных фразеологических и этимологических словарей. Описание семантических свойств фразеологизмов библейского и коранического происхождения может быть использовано для исправления и уточнения этимологии и словарной интерпретации значений этих фразеологизмов во фразеологических словарях современного французского, азербайджанского и русского языков.

Помимо вышперечисленного, предполагается издание первого словаря библейской и коранической фразеологии на французском, азербайджанском и русском языках.

Методы исследования. Непосредственному написанию работы предшествовало создание картотеки фразеологизмов, восходящих к Библии и Корану (более 2000 фразеологизмов) и на ее основе составление сравнительно-сопоставительной картотеки для выявления сходства и различия во фразеологических единицах исследуемых языков.

Методология исследования predetermined поставленными задачами, для решения которых были использованы как общие, так и специальные научные методы и приемы: описательный метод, включающий в себя приемы наблюдения, сравнения, интерпретации и классификации исследуемого материала; сравнительно-сопоставительный метод, позволяющий сравнить и сопоставить исследуемые фразеологизмы с целью выявления их общей характеристики и национальной специфики; метод семан-

тической идентификации, служащий выявлению значения фразеологизмов; дистрибутивный метод, позволяющий выявить значения фразеологизма на основании ближайшего контекстуального окружения; статистический метод.

Апробация. Результаты проведенного исследования обсуждались в течении 2009-2015 гг. в виде научных докладов и сообщений на заседаниях кафедры лексикологии французского языка Азербайджанского университета языков, а также республиканских и международных научных конференциях в Баку, Москве, Белгороде, Казани, Киеве, Париже. Концепция и основное содержание диссертации отражены в 37 публикациях в ведущих рецензируемых журналах: «Elmi xəbərlər», «Filologiya məsələləri», «Dil və ədəbiyyat», «Вестник МГУ», «International Journal of Innovation and Applied Studies», «Global Journal of Human-Social Science», «Sylwan Journal (Thomson Reuters)» и др. По результатам исследования была опубликована монография, а также издан трехязычный словарь библейских фразеологизмов.

Структура работы. Диссертационное исследование состоит из введения, четырех глав, библиографии и списка принятых сокращений.

Основное содержание работы

Во **Введении** обосновываются актуальность работы, ее научная новизна, определяются объект и предмет, цели и задачи исследования, характеризуется научное состояние изучаемых проблем, излагается теоретическая и практическая значимость результатов исследования, формулируются основные положения, выносимые на защиту.

В I главе «Теоретические основы исследования» рассматриваются основные теоретические вопросы фразеологии, разрабатываются теоретические основы исследования. Одним из спорных вопросов продолжает оставаться вопрос об объеме фразеологии и ее предмете. Расхождения во взглядах по данному вопросу могут быть сведены к следующему:

- расхождения в понимании семантической природы фразеологизмов¹;
- расхождения в определении основных структурных типов фразеологизмов²;
- расхождения в подходе к оценке функционально-стилистического фактора³;

По поводу семантической природы фразеологической единицы: некоторые исследователи включают в состав фразеологии только устойчивые сочетания с полностью переосмысленным значением компонентов⁴. Мы не согласны с этим утверждением: при таком узком

¹ Жуков В.П. О несоизмеримости компонентов фразеологизма со словом // Русский язык в школе, 1969, № 3, с. 17-23; Кунин А.В. Английская фразеология. М.:Дубна «Феникс», 2005, с.29; Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. М: Просвещение, 1987, Ч.1,с.31.

² Балли Ш. Французская стилистика. М: Изд-во иностр. лит-ры, 1961,с.22; Амосова Н.Н. Современное состояние и перспективы фразеологии// Вопросы языкознания, 1966, №3, с. 22; Есперсен О. Философия грамматики. М; 1958,с.28; Чернышева И.И. Принципы семантизации фразеологического материала современного немецкого языка // В кн. Язык и стиль, М;1965,с.147.

³Мамедли А.М. Сопоставительный анализ русской и азербайджанской фразеологии Баку. 1994, с.51; Телия В.Н. Что такое фразеология? М:Наука, 1966,с.28.

⁴ Жуков В.П. О несоизмеримости компонентов фразеологизма со словом // Русский язык в школе, 1969, № 3, с. 17.

понимании объема фразеологии за ее пределами оказывается большое число устойчивых образований. Остается неясным, какая лингвистическая дисциплина должна заниматься изучением этих образований. По мнению А.В. Кунина и Е.А.Иванниковой, к фразеологии следует относить не только фразеологизмы с переосмысленным значением всех компонентов, но и те, в которых один из компонентов сохраняет свое лексическое значение¹. Сторонники третьей точки зрения относят к фразеологии и неидиоматические выражения, в которых все компоненты сохраняют буквальное значения.

Мы полагаем, что «фразеологичность» создается определенной комбинацией компонентов, которые сами по себе не являются семантически преобразованными и которые могут быть заменены или опущены в зависимости от степени популярности фразеологизма (чем известней оборот, тем вероятнее возможность опущения того или иного компонента).

Не менее существенными для определения состава и объема фразеологии являются разногласия о структурных типах фразеологизмов. Ш.Балли выдвинул в качестве основного смыслового признака фразеологизмов единство их значения, которое, по мнению ученого, проявляется в тождественности всего выражения одному слову-идентификатору. Таким образом, Ш.Балли исключает из состава фразеологии устойчивые словосочетания со структурой предложения. По его мнению, рассмотрение устойчивых предикативных сочетаний слов – предложений в качестве фразеологизма нарушает принцип структурного

¹ Кунин А.В. Английская фразеология. М: Дубна «Феникс», 2005, с.29; Иванникова Е.А. Об основном признаке фразеологических единиц. // Проблемы фразеологии. Исследования и материалы. Под ред. А.М. Бабкина, Л.,1964,с.70.

единообразия¹. Этого мнения придерживаются также Н.Н.Амосова, А.М.Бабкин, Г.А.Байрамов и другие². Мы считаем, что значение большого количества фразеологизмов не может быть выражено одним словом, и этот признак, предложенный Ш.Балли, не является объективным.

Нет полного единства взглядов в отношении функционально-стилистической характеристики фразеологизмов. А.Мамедли считает, что «ФЕ, - единица экспрессивная по своей природе и сути.»³ В.Н.Телия полагает, что далеко не все фразеологизмы обладают экспрессией, что вытекает из широты их семантической природы⁴. Мы считаем, что экспрессия является одной из характерных черт фразеологизма, ибо основная функция фразеологизма заключается в том, что мы называем вещи не своими именами, сравнивая их с чем-либо, либо метафоризируя, что всегда экспрессивно и эмоционально.

Одним из важных вопросов фразеологии является разграничение фразеологии языка и фразеологии речи. С этой точки зрения, остается актуальным положение акад.В.В.Виноградова о том, что есть «глубокая методологическая разница между исследованием фразеологических проблем применительно к речевой деятельности или к

¹ Балли Ш. Французская стилистика. М., Издательство иностранной литературы. М., 1961, с. 22-23.

² Амосова Н.Н. Современное состояние и перспективы фразеологии // Вопросы языкознания, 1966, № 3. с. 21-27; Бабкин А.М. Русская фразеология, ее развитие и источники. Л.Наука, 1970, 70-72; Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, Maarif,1978, s.51-53.

³ Мамедли А.М. Сопоставительный анализ русской и азербайджанской фразеологии Баку. 1994, с.51.

⁴Телия В.Н. Что такое фразеология? М: Наука, 1966, с.28.

индивидуальному стилю и к системе языка в целом»¹. Фразеология языка статична, фразеология речи динамична. Объектом исследования фразеологии речи являются коммуникативные фразеологизмы, чаще всего имеющие структуру предложения, а объектом исследования фразеологии языка являются номинативные фразеологизмы.

Стремительная глобализация мировых проблем, необходимость знания универсальных и особенных характеристик поведения различных народов в решении вопросов, где есть вероятность межкультурного непонимания, сделали актуальным рассмотрение фразеологии в лингвокультурологическом и когнитивном аспектах. Эти аспекты отражают одно и то же понятие – отражение культуры в языке. В лингвокультурологическом аспекте язык рассматривается не только как способ коммуникации и познания, а как явление, отражающее культуру нации. Этот подход к языку восходит к В.Гумбольдту, который выдвинул идею «народного духа», определяющего развитие языка². Семантика языка отражает ценности национальной культуры. Во фразеологии языка сконцентрирован коллективный опыт, именно здесь ярче всего просвечиваются процессы, происходящие в истории народа.

Культура каждого народа состоит из многих компонентов, среди которых особенно выделяются языковое, этническое, культурное и религиозное самосознание, каждый из компонентов включает характеризующие его концепты. *Концепт* является ключевым понятием когнитивной лингвистики. Мы определяем концепт как понятие

¹ Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. // Труды юбилейной научной сессии ЛГУ, Л., 1946, с. 119.

² Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М: Прогресс, 1984, с.74.

о предмете или явлении, сформировавшееся на основании когнитивной деятельности индивидуума, в частности и общества в целом. Понятие *концепт* актуализировано в научных трудах Дж. Лакоффа, М.Джонсона, Ч.Филлмора, Н.Ф.Алефиренко и др. и продолжает оставаться в центре внимания современного языкознания. Этот интерес можно объяснить стремлением ученых выявить национальную специфику современных языков и культур для создания языковой картины мира, которая представляет собой «совокупность знаний о мире, которые отражены в языке, а также способы получения и интерпретации новых знаний»¹.

Еще одним из актуальных направлений современной фразеологии является изучение процессов фразеобразования в их коммуникативно-функциональном аспектах, а также описание фразеологической деривации - образования новых значений слов на базе значений фразеологизма. Наше исследование проводилось с учетом вышеуказанных тенденций.

Проведенное исследование показало, что вопросы фразеологии библейского происхождения не нашли своего отражения в азербайджанском языкознании. Во французском языкознании вопросы библейской фразеологии частично разработаны на лексикографическом уровне, теоретическая литература отсутствует. Вопросы фразеологии библейского происхождения освещены в русском языкознании в трудах Е.М.Верещагина, В.Г.Гака, Л.М.Грановской, А.М.Мамедли, К.Н. Дубровиной и др.². Что ка-

¹ Пименова М.В. Языковая картина мира. Кемерово: КемГУКИ, 2011, с.15.

² Верещагин Е.М. Библейская стихия русского языка // Русская речь: сборник. М., 1993, № 1, с. 90-98; Гак В.Г. Особенности библейских фразеологизмов в русском языке. ВЯ, 1997, № 5, с. 55; Дубровина К.Н.

сается вопросов коранической фразеологии, то здесь нужно отметить неразработанность данного вопроса в самой арабской филологии. Во французском языкознании теоретических и лексикографических работ, посвященных фразеологии Корана нет. Несмотря на то, что фразеологизмы коранического происхождения используются в лексике современного французского языка, они не всегда находят свое отражения в словарях, а если они и встречаются, то без указания на источник. Среди азербайджанских ученых, занимающихся лингвистическим анализом Корана, отметим труды академика В.Мамедалиева, Н.Н.Мамедова, А.Ш.Гасымовой, М.Н.Гулиевой, Т.А.Акперовой¹. Вместе с тем, следует отметить, что специальных работ в области фразеологии коранического происхождения в азербайджанском языкознании нет. Единственным фундаментальным трудом в области фразеологии Корана является монография В.Д.Ушакова «Фразеология Корана» на материале арабского языка.

Одной из основных задач фразеологии является установление в сопоставляемых языках эквивалентных отношений. В нашем исследовании мы выделяем:

Особенности библейской фразеологии в русском языке // ФН, М., 2001, № 1, с. 91-98; Мамедли А.М. Евангельская фразеология в русском языке // Русский язык и литература в Азербайджане. Баку, 2004, №2, с.35-37; Грановская Л.М. О библейской фразеологии в русском языке// Проблемы системной организации языка. Баку, 1998, с.28-33.

¹ Məmmədəliyev V.M. Quranda ümumtürk mənşəli sözlər // Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, 1983, s. 102-104; Məmmədov N.N. Qurani-Kərimin üslub xüsusiyyətləri. Bakı, 2008. s. 100-102; Qasımov A.S.Füzuli yaradıcılığında Quran rəvayətləri, BDU, 1995, 25-30; Quliyeva M.N. Quran bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 2008, 95-97; Əkbərova T.Ə.Müasir ərəb ədəbi dilində ad qruplu frazeoloji birləşmələr. NDA, Bakı, 2011, s. 20-21

- абсолютные эквиваленты, тождественные по семантике, структурно-грамматической организации и компонентному составу, и полностью лишенные национальной специфики: *croissez et multipliez - плодитесь и размножайтесь*;

- частичные эквиваленты, тождественные по семантике, но различающиеся по структурно-грамматической организации и частично по компонентному составу: *aveugles conducteurs d'aveugles - kor kora yol göstərir*;

- аналоги, различные в структурно-грамматической организации, компонентному составу, с полной или частичной заменой образа, но схожие по смыслу: *le pot de fer contre le pot de fer - dəmir gəldi, saxsı qaç - горшок котлу не товарищ*.

В первой главе рассматриваются лингвистические и экстралингвистические факторы, способствующие ассимиляции фразеологизмов библейского и коранического происхождения в исследуемых языках, среди которых следует отметить переводы Библии и Корана: нередко в одном из сопоставляемых переводов обнаруживалось слово или фразеологизм, отсутствующие в других переводах. Например, в переводе З.Буньядова и В.Мамедалиева приводится: *Biz (Adəm) dedik: Ey Adəm, sən zövcənlə (Həvva ilə) Cənnətdə qal və hər ikiniz oradakı meyvələrdən istədiyiniz kimi bol-bol yeyin, "yalnız bu ağaca (buğdaya) yaxın gəlməyin!"*. Отсюда безэквивалентный фразеологизм в азербайджанском языке: *buğda yeyib cənnətdən çıxıb*. В русском и французском переводах указано лишь слово «дерево – cet arbre».

Французский безэквивалентный фразеологизм *bâton de vieillesse* - моральная и физическая поддержка (букв. «посох старости») восходит к Книге Тобита, которая, будучи неканонической, не включена в славянский

синодальный перевод Библии, но она есть во французском экуменическом переводе Библии: «*Lorsque Tobit envoie son fils Tobias rechercher de l'argent en dépôt, sa femme lui reproche d'avoir laissé partir le baculum senectutis nostrae, devenu virga manus nostrae (bâton de notre main)*» (Тоб.5:18) - «*Когда Тобит послал своего сына Тобиаса за серебром, его жена упрекает его в том, что он позволил уйти «посоху нашей руки», то есть «опоре»*» (Тоб.5:18).

Обращаясь к факторам, способствующим ассимиляции фразеологизмов библейского происхождения в азербайджанском языке, следует отметить, что большое количество фразеологизмов библейского происхождения проникло в азербайджанский через русский. Однако были выявлены фразеологизмы, не зафиксированные в русском языке: *ağıl dəryası* восходит к Новому Завету: «*О, бездна богатства и премудрости и ведения Божия!*» (Рим.11:33). К Ветхому Завету восходит фразеологизм *Allah ürəyincə versin!* - «*Да даст тебе по сердцу твоему*» (Пс.19:5). Эти языковые факты говорят о том, что уходящие своими корнями в глубину веков иудаизм и христианство наряду с зороостризмом и исламом, сыграли немалую роль в духовной культуре Азербайджана. Согласно историческим источникам, Библия в Азербайджане появилась гораздо раньше, чем во Франции и России. С. Касумова связывает появление христианства в Азербайджане в I в. нашей эры с апостолами Фомой, Фаддеем, Варфоломеем и Матвеем¹. В Азербайджане христианство начало распространяться в I веке, во Франции - к концу IV- началу V вв², в России в IX веке, когда братья - просветители Кирилл и Мефодий

¹ Касумова С. Христианство в Азербайджане в раннем средневековье. Баку: Master print, 2005, с.113.

² Nouveau Guide France, Paris, 1978, p.93.

перевели библейские тексты с греческого языка на старославянский.

Вторым источником проникновения в азербайджанский язык фразеологии библейского происхождения является литература. Поскольку арабский язык и литература оказали большое влияние на азербайджанский, то вполне объясним и факт наличия здесь библейских фразеологизмов, ибо знакомство с произведениями Абу Гамид Аль-Газали, Ибн Араби и других выявило, что рассказы и притчи, вышедшие из-под их пера, впитали в себе многие христианские представления¹. Что касается наличия фразеологизмов коранического происхождения во французском и русском языках, то здесь, прежде всего, необходимо отметить влияние арабского на европейские языки в Средневековье. Согласно славяно-русской библиографии IX–XVII вв., составленной А. Е. Крымским, первые арабизмы в русском языке могли восходить к IX–X вв.² Как пишет Аль-Кадими Махмуд Гази Чаллюб, «роль и влияние арабского языка в русском усилились в результате освоения языка Корана»³.

Во **II** главе диссертации **«Структурно-семантические особенности фразеологизмов, восходящих к Библии и Корану»** рассматриваются фразеологизмы Ветхого Завета, Нового Завета и Корана. В результате проведенного исследования было выявлено, что Ветхий

¹ Деревенский Б. «Мусульманский Иисус». Александрийская библиотека. СПб., 2009.

² Крымский А. Е. История арабов и арабской литературы, светской и духовной. М., 1912. Ч. 2, с. 152.

³ Аль-Кадими Махмуд Гази Чаллюб. Арабские заимствования в русском языке// Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и Межкультурная коммуникация. 2010, №1, с. 76.

Завет представлен во фразеологии французского языка 87, в азербайджанском языке – 56 и в русском языке - 122 фразеологическими единицами. По степени связанности с библейскими текстами фразеологизмы ветхозаветного происхождения представляют собой фразеологизмы-цитаты из Ветхого Завета (заимствованные из текста Ветхого Завета) и фразеологизмы, семантически детерминированные текстами Ветхого Завета. Нужно отметить, что многие фразеологизмы-цитаты из Ветхого Завета встречаются позднее в Новом Завете и Коране. Фразеологизмы-цитаты из Ветхого Завета используются в исследуемых языках, сохраняя первоначальное значение и форму, но в то же время некоторые из них подвергаются лексико-семантическим трансформациям, в частности им свойственны:

1. Семантическая эволюция - наиболее распространенная и наиболее продуктивная форма семантического преобразования, под которой следует понимать любой смысловой сдвиг, в результате которого фразеологизм наряду с первоначальным значением приобретает новое. Фразеологизм *ləyaqətini saxlamaq (itirmək)* - **сохранить (потерять) свое достоинство** означает – «сохранить (потерять) моральный облик». В текстах Ветхого Завета **достоинство** - это почетное положение, звание, статус, которые должны были быть заслужены, а в случае, если его обладатель в чем-то провинился, согрешил перед Богом и людьми, оно могло быть отнято у него и передано другому: «*Fiant dies ejus pauci, et episcopatum ejus accipiat alter*» - «*Да будут дни его кратки, и достоинство его да возьмет другой*» (Пс.108:8). Однако в настоящее время под словом **достоинство** подразумевается внутренняя суть человека, относящаяся к его личностным и нравственным качествам, что и легло в основу семантики данного фразеологизма.

2.Субституция (замена компонента). В Книге Бытия сказано: «*In sudore vultus tui vesceris pane, donec revertaris in terram de qua sumptus es: quia pulvis es et in pulverem reverteris*» - «В поте лица твоего будешь есть хлеб, доколе не возвратишься в землю, из которой ты взят; ибо **прах ты, и в прах возвратишься**» (Быт.3:19). Отсюда: *tu n'es que poussière et tu retourneras en poussière* - **ты лишь прах и в прах возвратишься**. Этот фразеологизм был трансформирован П.Самэном: «*Et n'est-ce pas précisément le destin de ce roman belge: poussière d'encre qui retournera en poussière d'encre ?*» (P. Samain. Les Trous de la rue Lartoil.) – букв. «чернильная пыль возвращается в чернильную пыль».

3.Эллипсис (усечение компонентного состава): «*Diliges amicum tuum sicut teipsum*» - «Люби ближнего твоего, как самого себя» (Лев.19:18). Во французском языке фразеологизм *aimer son prochain comme soi-même* - **возлюби ближнего как самого себя** подвергся сокращению: «*Et, si j'aime mon prochain, j'aime aussi toutes mes prochaines*» (Varvey Ferrier et Prével. Les Mousquetaires au couvent.) – букв. «если я люблю своего ближнего (речь идет о мужчине), то я люблю также и всех своих ближних (женщин)».

4. Адьюнкция (добавление еще одного компонента): *la coupe est pleine - səbir kasası doldu (daşdı)*: «*Molla Şirəlinin səbir kasası daşdı, onsuz da gərgin olan əsəbləri qırıldı*» (S.Rəhman) - **чаша терпения переполнена** - доводить до того, что нет больше сил терпеть. В Ветхом Завете: «*Et calix meus inebrians quam praeclarus est*» – «**чаша моя преисполнена**» (Пс.22:5). Во французском варианте фразеологизм сохранился в первоначальном виде, а в азербайджанском и русском к слову «чаша» было добавлено слово «səbir» - «терпение». По сравнению со значен-

ием в библейском тексте – «все мои мечты исполнились, мне нечего больше желать» (положительная коннотация), во французском, азербайджанском и русском языках данное выражение наделено отрицательной коннотацией.

С точки зрения структурно-грамматической организации, приведенные примеры представляют собой субстантивные, предикативные, адвербиальные и междометные фразеологизмы. Особое место занимают фразеологизмы пословичного типа. Всего было выявлено 62 фразеологизма-цитаты из Ветхого Завета во французском языке, 49 в азербайджанском и 99 в русском.

К фразеологизмам, семантически детерминированным Ветхим Заветом, мы относим те, которые репрезентируют, резюмируют определенную ситуацию, описанную в этом тексте. Всего нами выявлено 25 фразеологизмов, семантически детерминированных Ветхим Заветом во французском языке, 23 фразеологизма в русском языке и 7 фразеологизмов в азербайджанском языке.

Новозаветные фразеологизмы также составляют большой пласт во фразеологической системе исследуемых языков. Нами было выявлено 110 фразеологизмов во французском, 27 фразеологизмов в азербайджанском и 110 фразеологизмов в русском языке. Проведенное исследование показало, что фразеологизмы-цитаты новозаветного происхождения чаще, чем ветхозаветные, подвергались семантическим преобразованиям. Фразеологизмы-цитаты новозаветного происхождения обладают следующими деривационными способностями:

1. Семантическая эволюция: *que ta main gauche ignore ce que fait ta main droite - sağ əlin etdiyini sol əlin bilməsin*, восходит к Нагорной проповеди Иисуса: «*Te autem faciente eleemosynam, nesciat sinistra tua quid faciat dextera tua*» - «Когда творишь милостыню, пусть левая рука твоя не

знает, что делает правая» (Мф.6:3). Ранее он употреблялся только в одном значении, когда речь шла о скромности и бескорыстии при совершении добрых дел. В результате семантической эволюции этот фразеологизм приобрел второе значение и употребляется, когда требуется подчеркнуть нелогичность в чьих-нибудь действиях: **левая рука не знает, что делает правая.**

2.Субституция: *hommes de bonne volonté* - *hoşməramlı insanlar* - **люди доброй воли** - честные люди, стремящиеся к всеобщему благу и к миру: «*Et in terra pax hominibus bonae voluntatis*» – «*И на земле мир людям доброй воли*» (Лук.2:14). В трех исследуемых языках компонент «люди» был заменен на компонент «посол». Во фр. языке: «*Les Ambassadeurs de bonne volonté sont des personnalités qui mettent leur renommée au service des idéaux de l'UNESCO*» (<http://www.unesco.org>); в азерб. языке: «*Fransada səfərdə olan Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO-nun hoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyeva Parisdə Azərbaycan Mədəniyyəti günləri çərçivəsində bir sıra görüşlər keçirmişdir*» (Azər ТАС); в рус. языке: «*Анджелина Джоли, возведенная в ранг посла доброй воли посетила Ливан*» (ТАСС).

2. Эллипсис: «*Quid autem vides festucam in oculo fratris tui, et trabem in oculo tuo non vides?*» - «*И что ты смотришь на сучок в глазе брата твоего, а бревна в твоём глазе не чувствуешь?*» (Мат.7:3). Отсюда: ***voir une paille dans l'oeil de son proche (de son voisin) et ne pas voir une poutre dans le sien:*** «*La médisance est un orgueil secret qui nous découvre la paille dans l'oeil de notre frère et nous cache la poutre qui est dans le nôtre*» (Massillon). В современном французском языке чаще используется усеченный вариант данного фразеологизма: ***c'est la paille et la poutre.*** В азербайджанском и русском языках цитируется полный вариант - ***öz gözündə tiri görmür, başqasının gözündə qul axtarır*** - **в чужом глазу соломинку видим, а в своем и бревна не замечаем.**

С точки зрения структурно-грамматической организации, выявленные примеры представляют собой субстантивные, предикативные и адverbиальные, фразеологизмы, а также фразеологизмы пословичного типа. Всего выявлено 72 фразеологизма-цитаты из Нового Завета во французском языке, 25 в азербайджанском языке и 85 фразеологизмов в русском языке. Фразеологизмы, семантически детерминированные Новым Заветом, были зарегистрированы, главным образом, во французском и русском языках: 38 фразеологизмов во французском языке, 25 в русском и 2 в азербайджанском языке.

Коран представлен во фразеологическом составе французского языка 62, в азербайджанском языке - 80, в русском языке - 30 фразеологизмами. Среди фразеологизмов, восходящих к Корану также можно выделить фразеологизмы-цитаты (взятые из текста Корана) и фразеологизмы, семантически детерминированные текстами Корана. По сравнению с фразеологизмами библейского происхождения фразеологизмы, восходящие к Корану, реже цитируются в литературе и прессе. Но будучи коммуникативными, многие из них вошли в активный фонд исследуемых языков, причем некоторые из них цитируются на языке оригинала. С этимологической точки зрения, коранические фразеологизмы-цитаты можно разделить на две группы:

1. Фразеологизмы библейского происхождения, повторяющиеся в Коране: *il est plus facile à un chameau de passer par le trou d'une aiguille qu'à un riche d'entrer dans le royaume de Dieu* - *dəvə iynənin gözündən keçməyəndə qədər onlar da Cənnətə daxil ola bilməzlər* - *легче верблюду пройти в игольное ушко, чем богатому попасть в Царствие небесное* - так говорят о чем-либо трудновыполнимом или о полной невозможности достижения какой-либо цели. Впервые это выражение встречается в Новом Завете: «*Дети! Как трудно надеющимся на богатство войти в Царство Божие! Удобнее верблюду пройти сквозь игольные уши, нежели богатому войти в Царствие божие*» (Мк.10:17-25). В Коране: «*Поистине те, которые считали ложью Наши знаменья и*

превозносились над ними, не откроются им врата неба, и не войдут они в рай, пока не войдет верблюд в игольное ушко!» (7:40).

2. Собственно коранические фразеологизмы: *les clefs de l'avenir* - *qeybin açarlari* - *ключи незримого*: все в руках Всевышнего. В Коране сказано: «*Il tient en ses mains les clefs de l'avenir*» - «*Qeybin açarlari (Allahın) yanındadır*» - «*Ключи незримого - лишь (в веденьи) Его*» (6:59). Фразеологический вариант: *les clefs du ciel et de la terre* - *göylərin və yerin açarlari* - *ключи небес, ключи земли* (42:12).

С точки зрения структурно-грамматической организации, зафиксированные в работе коранические фразеологизмы представляют собой субстантивные и предикативные фразеологизмы, но наиболее характерными для Корана являются фразеологизмы-цитаты пословичного типа: *dünya həyatı oyun-oyuncaqdır* – *ведь жизнь земная – игра и забава* – *cette vie n'est qu'un jeu* (47:36). Этот аят цитируется впоследствии У. Шекспиром: «*Вся наша жизнь - игра*», в арии Германа в опере П.И.Чайковского «*Пиковая дама*»: «*Что наша жизнь? – игра*».

В исследуемых языках было выявлено 58 фразеологизмов-цитат из Корана во французском языке, 45 в азербайджанском языке и 27 в русском языке. Фразеологизмы, семантически детерминированные кораническими текстами, были зарегистрированы больше всего в азербайджанском языке – 36, во французском языке было зафиксировано 4, в русском языке 3 фразеологизма. В Коране сказано: «*Bəzi üzlərin ağ, bəzi üzlərin isə qara olacağı gündə (qiyamət günündə), üzü qara olanlara: İman gətirəndən sonra kafirmi oldunuz?*» - «*В тот День, когда зальются белым светом лица у одних, и станут черными другие лица*» (3:106); «*Üzü ağ olanlar isə Allahın mərhəməti içərisində olub orada (Cənnətdə) həmişəlik qalacaqlar!*» - «*И те, чьи лица белым светом озарятся, те будут в милости Аллаха*» (3:107). В азербайджанском языке зафиксированы фразеологиз-

мы с компонентами «*üzü ağ*», «*üzü qara*», которые, по всей вероятности, восходят к этим аятам Корана, поскольку имеют те же коннотации: «*üzü ağ*» - положительную: ***üz ağartmaq***: «*Demək, əvvəlki işində üz ağardıb, indi də keçibsən başqa işə?*» (İ. Şıxlı) - оправдать возложенные надежды, быть достойным образцом для подражания; ***üzü ağ çıxmaq*** - выполнить доверенное дело, справиться достойно с поручением; ***üzü ağ olmaq*** - быть достойным восхищения, оправдать доверие: «*Qız ona qulaq oldu; dil oldu, dodaq oldu; anasının yanında, hər vaxt üzü ağ oldu*» (M. Dilbazi); ***yaxşı iş üz ağardar*** – азерб. пословица. Отрицательную коннотацию имеют фразеологизмы с компонентом «*üzü qara*»: ***üzü qara etmək*** - опозорить; ***üzü qara olsun***: «*Mənim qızım Məşədi İbadın tayı deyildir, amma nə eyləmək, pulsulduğün üzü qara olsun!*» (Ü. Həcibəyov.) - выражение недовольства; ***üzün qara olsun!***-бранное выражение: «*Səni görüm el içində xəcil olan, ay kişi, oğul-uşaq yanında üzün qara olsun* » (İ. Şıxlı.).

В Коране сказано: «*и тесною вам сделалась земля*» - «*gen dünya sizə dar oldu*» (9:25). Отсюда: ***dünya (gen dünya) başına daralmaq (dar olmaq)*** - грустить, горевать; ***dünyanı başına dar etmək***: «*Bu qiyam dünyanı xainlərin başına dar edəcəkdir*» (M. İbrahimov) – опечалить, огорчить кого-то, поставить в трудное положение; ***dünya mənə dar gəlir*** – выражение грусти, печали, букв. «земля мне сделалась мала»: «*Nədəndir gen dünya mənə dar gəlir, sevinc üz döndərir, intizar gəlir?*» (Hamlet İsaخانlı. Dörtlüklər). Вероятно, строки великого Насими также были написаны под воздействием Корана: «*Məndə sığar iki cahən, mən bu cahənə sığmazam! Gövhəri-laməkan mənəm, kövünü məkana sığmazam!*» (İ. Nəsimi).

В III главе диссертации «Ономастические фразеологизмы библейско-коранического происхождения» исследуются фразеологизмы, включающие имена собственные библейско-коранических лиц, и топонимические фразеологизмы. Поскольку в Библии и Коране цитируются одни и те же

пророки: Адам, Ной (Нух); Авраам (Ибрахим), Моисей (Муса), Иисус Христос (Иса ибн Марьям, Давид (Давуд), Соломон (Сулейман) и др. мы называем эти фразеологизмы библейско-кораническими. Первым пророком в исламе считается Адам. Его имя входит в большое количество фразеологизмов во французском, азербайджанском и русском языках. Поскольку Адам является первым человеком на земле, именно коннотация «древности-старинности» и лежит в основе фразеологизмов во всех трех языках: с *Адамовых времен*, *depuis Adam*, *Adəmdən Xatəmə*. Вероятно, в азербайджанском варианте данного фразеологизма подразумевается первый пророк Адам и последний пророк Мухаммед, которого называли «Печатью пророков» (Хаатами-л-анбиа).

Такие фразеологизмы, как «мудрость Соломона» и «поцелуй Иуды» не только отражают известные библейские сюжеты, но и включают в себя имена собственные, которые сами по себе уже являются символичными: Соломон символизирует мудрость, Иуда – предательство, Иов-терпение. Среди зарегистрированных нами ономастических фразеологизмов были отмечены эквиваленты, но нужно отметить и то, что несмотря на общий источник происхождения, некоторые ономастические фразеологизмы в исследуемых языках обладают отличающимися коннотативными признаками. Например, Ной во французском языке ассоциируется с пьянством, ибо большое количество фразеологизмов восходит к сюжету о том, как Ной посадил первый виноградник и, напившись вина, предстал перед своими сыновьями раздетым (Быт.9:20-27). Отсюда: *ivresse de Noé* - о состоянии сильного опьянения, букв. «опьянение Ноя»; *vigne de Noé* - запасы спиртного, букв. «виноградник Ноя»; *nudité de Noé* – нагота, букв. «нагота Ноя»; *s'endormir dans les vignes du seigneur* - быть мертвецки пьяным, букв. «заснуть в виноградниках Господа»; *le manteau de Noé* - завеса, покров, букв. «плащ Ноя»; *jeter le manteau de Noé sur qn* - прикрыть

чью-то наготу, замазать чьи-либо грешки, букв. «набросить на кого-либо плащ Ноя». В азербайджанском языке образ Ноя символизирует давние времена: *Nuh əyyamında* – при царе Горохе, букв. «во времена Ноя»; *Nuh əyyamından qalmış* – допотопный, букв. «старый, со времен Ноя». В Библии сказано, что Ной жил много лет: «*Всех же дней Ноевых было девятьсот пятьдесят лет*» (Быт. 9:29). Отсюда и коннотация долголетия у фразеологизма *Nuh ömrü*: «*Nuh ömrünə, Süleyman mülkinə yoxdur vəfa, iç ey könüm, badə kimi aləm qəmi bihudədir*» (Məxfi M. Qəzəllər). Совершенно иная коннотация у фразеологизма: *Nuh deyir, peyğəmbər demir* - отрицать очевидное, проявлять неоправданное упрямство, букв. «говорит Ной, не говорит пророк»: «*Bu rəis «Nuh deyir, peyğəmbər» demir! Nə rayon rəhbərliyini tanıyır, nə qanunları sayə salır*» ([http://tezadlar.az/haber. 14.03.2013](http://tezadlar.az/haber.14.03.2013)). В русском языке Ной ассоциируется исключительно с ковчегом: *Ноев ковчег* 1. помещение, переполненное множеством людей или животных, оказавшихся в тесном соседстве: «*Вскоре дом дяди стал походить на такой Ноев ковчег*» (Ф.Достоевский. Село Степанчиково и его обитатели); 2. морское, речное судно или просто какое-либо плавательное средство, служащее для спасения людей в случае катастрофы: «*Ощущение того, что мы, россияне, в одной большой лодке, в одном Ноевом ковчеге с американцами и вообще всем цивилизованным миром, постепенно уходит*» (Известия. 18.09.2001).

Так же, как и имена собственные, множеством историко-культурных ассоциаций обладают и топонимы. Имея в виду какое-либо событие, мы иногда говорим не о нем, а о месте, где оно произошло. «Библейские топонимы родились в лоне семитских языков, но со временем вошли во многие языки мира, став неотъемлемой частью их лексического и фразеологического состава. Они обросли системой новых значений, обрели метафорический смысл, включая огромную

социально-историческую, философскую и культурологическую информацию. Коннотации топонимов выводимы из корпуса знаний об объекте и, образуя свое поле значений, продвигаются в системе разных национальных языков, формируя свою сетевую структуру»¹. Способы вербализации универсальных концептов являются в некоторых случаях идентичными, в других специфичны для каждого языка. Согласно классификации по типу обозначаемых географических объектов нами выделены:

- **фразеологизмы-астионимы** (названия городов). Мекка в Коране называется *матерью городов* (42:7). Во французском и азербайджанском языках зарегистрирован фразеологизм *l'âne peut aller à la Mecque, il n'en reviendra pas pèlerin* - *eşşək Məkkəyə getməklə hacı olmaz* - осел может отправиться в Мекку, но от этого он не станет паломником. Фразеологический вариант: *Menez un âne à la Mecque, vous n'en ramenez jamais qu'un âne*. Слово «Мекка» в исследуемых языках является фразообразующим: «*Ibiza est le Mecque des fans de la musique électronique*» (TV5), «*Это место - Мекка для рыболовов*» (ТВ.Канал Discovery. Экстремальная рыбалка).

- **фразеологизмы - хоронимы** (названия стран). Согласно Ветхому Завету, на египтян обрушилось десять казней в наказание за отказ фараона отпустить сынов Израилевых из Египта (Исх.3:20). Отсюда: *les dix plaies d'Égypte*: «*En général, une demande d'audience des parents terrifiait comme une des dix plaies d'Égypte*» (P.Guth. Le Naïf aux 40 enfants) - **десять казней египетских** - наказание, бедствие, внезапно обрушившееся несчастье: «*На лице у тебя написаны все десять египетских казней!*» (А.Чехов. Пьеса без названия). Девятая казнь - тьма во всем Египте в течение трех дней (Исх.10:21-27). Отсюда: **тьма**

¹ Грановская Л.М. Библейская топонимия. Краткий словарь. Баку, 2009, с.15.

египетская - полная, непроглядная тьма. В Ветхом Завете сказано: «*И египтяне с жестокостью принуждали сынов Израилевых к работам и делали жизнь их горькою*» (Исх. 11:13-14). Отсюда: *египетский плен* - тяжелая неволя; *египетский труд* – интенсивный, тяжкий труд. Но когда евреи совершали свой переход через пустыню, они стали жалеть, что покинули Египет, так как голод и жажда мучали их в пути. Отсюда: *regretter les oignons d’Egypte* – сокрушаться об утраченном достатке, великолепии, букв. «сожалеть о египетском луке»; *пустыни египетские* – тяжелые условия жизни: «*Конечно, можно теоретизировать об аскетизме, но ведь даже уважаемый автор, полагаю, живет не в пустынях египетских*» (Труд, 10.03.2000).

- **фразеологизмы-ойконимы** (названия населенных мест). В Новом Завете повествуется о свадьбе в *Кане* (Иоан.2:1-11). Отсюда: *noces de Cana* - большая радость, радикальное и неожиданное изменение, букв. «свадьба в Кане».

- **фразеологизмы-оронимы** (названия гор, хребтов, вершин). *Голгофа* («лысая гора») - гора без растительности на северо-западе Иерусалима, где происходили казни преступников и где, по свидетельству евангелистов, был распят на кресте Иисус Христос: «*И, неся крест Свой, Он вышел на место, называемое Лобное, по-еврейски Голгофа; там распяли Его*» (Мф.27:33). Отсюда: *c’est Golgotha* – это тяжелое испытание, букв. «это Голгофа»; *путь на Голгофу* - тяжкий жизненный путь); *идти (взойти) на Голгофу* - подвергаться тяжелым испытаниям.

IV глава диссертации «Библейско-коранические концепты во фразеологическом составе французского, азербайджанского и русского языков» состоит из двух разделов. В первом разделе исследуются фразеологизмы, сформировавшиеся на основе библейско-коранических концептов: Бог / сатана, рай / ад, ангел / демон. В трех исследуемых языках было

выявлено большое количество фразеологизмов с концептом «Бог». Во фразеологии здесь отражается одна концептуальная картина: Бог – воплощение добра, всемогущий, милосердный. Большое число этих фразеологизмов являются коммуникативными, поэтому им присущ экспрессивный и эмоциональный компонент значения, выражающий целый диапазон различных эмоций и чувств. Во французском языке было выявлено 100 фразеологизмов: 27 из них восходит непосредственно к Библии и Корану. В азербайджанском языке – 131 фразеологизм: 32 из них восходит непосредственно к Библии и Корану. В русском языке зарегистрировано 62 фразеологизма: из них 23 восходят непосредственно к Библии и Корану. Выясняется, что концепт «Бог» больше всего представлен во фразеологии азербайджанского языка, а меньше всего в русском языке.

Концепт «сатана», представленный в трех исследуемых языках, имеет несколько словесных номинаций: *satana (satan, şeytan)*, *дьявол (diable) иблис, черт*. В исследуемых языках зарегистрировано большое количество фразеологизмов с данным концептом. Проведенный анализ говорит о том, что концепт «сатана» представлен большим количеством фразеологизмов во французском (92) и русском (85) языках. В азербайджанском языке было зарегистрировано 23 фразеологизма. Концепт «ангел» представлен 16 фразеологизмами во французском языке и 1 фразеологизмом в азербайджанском языке: *être comme des anges – mələk kimi təmiz olmaq – быть невинным, как ангел; ange-gardien – ангел-хранитель*. Концепт «демон» (джин) активнее всего представлен в азербайджанском языке, где было зафиксировано 12 фразеологизмов: *cin ayrı, şeytan ayrı; cin atına mindirmək, cin bismillahdan qorxan kimi qorxmaq, cinni-cəfər qoşunu, gözlərindən cin yağır* и очень слабо во французском и русском языках, где он представлен всего одним фразеологизмом: *demon de midi – полуденный демон* – любовная страсть человека не первой молодости.

Во втором разделе IV главы рассматриваются концепты, восходящие к Библии и Корану: концепт числа, концепт «зоонимы», концепт «правая / левая сторона».

Фразеологизмы с компонентом «семь» восходят непосредственно к Библии и Корану. Во французском языке: *le juste pêche sept fois et se relève* (Притч.24:16) - никогда не поздно вернуться на правильный путь, букв. «праведник грешит семь раз и кается». В русском языке: *за семью печатями; тайна за семью печатями; книга за семью печатями* - 1.что-либо абсолютно непостижимое, недоступное пониманию; 2.что-либо тщательно скрываемое, надежно охраняемое. Образ запечатанной книги появляется в Откровении Иоанна Богослова: «*И видел я в деснице у Сидящего на престоле книгу, написанную внутри и отвне, запечатанную семью печатями. И видел я Ангела сильного, провозглашающего громким голосом: кто достоин раскрыть сию книгу и снять печати ее?*» (Откр.5:1-7). Во французском языке: *l'ouverture du septième sceau*: «*Et quelqu'un ouvrit en grand le Septième Sceau*» (Ch. Baroche. Giocosu ma non) - торжественный момент, знакомство с тайной (букв. «открытие седьмой печати»). В Коране сказано: «*Затем Он приступил к (созданию) и в них построил семь небесных сводов*»(2:29). Отсюда: *être (ravi) au septième ciel*: «*Je suis au septième ciel que nous soyons reunis*» (Blot. Le Soleil de Cavouri) - *göyün yeddinci qatında*: «*Tamaşaçılar salonda onu atıb-tutanda, elâ bil, mâni göyün yeddinci qatına qaldırıldılar*» (В.Ваурамов) - *быть на седьмом небе (от счастья)*: «*Все почувствовали себя на седьмом небе*» (А. П. Чехов. Петров день); *yeddi göydä bir ulduzu yoxdur* - не имеет никакой опоры; не имеет человека, на которого мог бы рассчитывать, опереться, «букв. на семи небесах ни одной звёздочки не имеет». В диссертации рассматриваются также фразеологизмы библейского происхождения, связанные с цифрами 4, 10, 13,30, 666.

Во фразеологическом фонде французского, азербайджанского и русского языков большое место занимают фразеологизмы-зоонимы. В Библии и Коране часто встречаются образы коровы, тельца, быка. В Ветхом Завете рассказывается о том, как однажды египетскому фараону приснился странный сон: семь тощих коров съели семь тучных (Быт.41:27-29). Во французском языке сохранилась библейская коннотация: корова символизирует время - сытые и голодные годы: *des vaches grasses* - семь тучных коров – изобилие; *des vaches maigres* – семь тощих коров – голодные годы, оскудение. В русском языке этот фразеологизм имеет иные значения: **фараоновы тощие коровы** - 1. так говорят о худом, изможденном человеке: «*Сухощавый поляк весьма похожий на тощую фараонову корову, которая поглотила тучную, не став от этого сытее, что-то с жаром проповедывал*» (А.Марлинский. Вечер на кавказских водах); 2. так говорят о бесталанных и корыстных людях, которые сами ничего достойного создать не могут, но пользуются плодами труда людей талантливых, деятельных.

В работе рассматривается репрезентация концепта «правая» и «левая стороны». В Ветхом Завете сказано: «*Я – Господь Бог твой: держу тебя за правую руку твою*». В Новом Завете: «*Когда же придет Сын Человеческий во славе, и отделит одних от других, как пастырь отделяет овец от козлов; и поставит овец по правую Свою сторону, а козлов - по левую. Тогда скажет Царь тем, кто по правую сторону Его: придите, благословенные Отца моего, наследуйте Царство, уготованное вам от создания мира...Тогда скажет тем, кто по левую сторону: идите от Меня, проклятые, в огонь вечный, уготованный диаволу и ангелам его*» (Матф.25:31-34). В Коране: «*Sağ tərəf sahibləri (əməl dəftərləri sağ əllərinə verilənlər)...(nə uğurludur onlar!)*» (56:27); «*Sol tərəf sahibləri (əməl dəftərləri sol əllərinə verilənlər) ... (nə uğursuzdur*

onlar!)» (56:8). Таким образом, согласно Библии и Корану правая сторона олицетворяет добрые силы, а левая сторона считается зловещей, предвещающей беду. На латыни «левая сторона», «левая рука» обозначаются словом *sinistra*. К этому слову восходит французское слово *sinistre*, которое имеет исключительно отрицательные коннотации: 1. зловещий; 2. роковой; 3. несчастный случай, бедствие, пожар, кораблекрушение; 4. убытки. Отсюда фразеологизмы, представляющие концепт «правая сторона», имеют положительную коннотацию: ***donner la droite à qn.*** – оказать почтение кому-либо, букв. «дать правую сторону кому либо»; ***droite de Dieu - десница Божья*** – сидящий справа от Бога, «правая рука, помощник Бога»; ***de la main droite*** – законный (о браке), букв. «правой руки»; ***la main droite - sağ əl - правая рука-*** помощник. В азербайджанском языке: ***sağ əli(n) başıma*** – пусть все хорошее, что случилось с тобой, приключится и со мной, букв. «твоя правая рука мне на голову»; ***sağ gözü kimi istəmək*** – сильно любить, букв. «любить, как свой правый глаз». Фразеологизмы, отражающие концепт «левая сторона», наделены отрицательной коннотацией: ***de la main gauche*** – незаконный (о браке), букв. «левой руки»; ***être (né) du côté gauche*** – быть незаконнорожденным, букв. «родиться с левой стороны»; ***un enfant de la main gauche*** – незаконнорожденный ребенок, букв. «ребенок с левой стороны»; ***être sur le pied gauche*** – быть в затруднительном положении, букв. «быть на левой ноге»; ***être sur le pied gauche avec qn*** – быть в плохих отношениях с кем-то, букв. «быть на левой ноге с кем-либо»; ***donner à gauche*** – совершить промах, букв. «дать слева»; ***jugement à gauche*** – несправедливый суд, «левое суждение»; ***un zero à gauche*** – абсолютное ничтожество, букв. «ноль слева»; ***se lever du pied gauche - встать с левой ноги***, в дурном настроении. Этот фразеологизм стал производящей базой для фразеологизма: ***как хочет (пожелает) левая нога***: «Сандра с детства вела

себя так, как хотела её левая нога, и Медея никогда не могла понять этого непостижимого для неё закона левой ноги, закона прихоти, сиюминутного желания, каприза или страсти» (Л. Улицкая); **левый доход, левые деньги** - деньги, заработанные нечестным путем; **сходить налево** - согрешить, изменить; **ne pas distinguer sa droite de sa gauche** - *sağın solundan ayırtamaq* не отличать хорошее от плохого, букв. «не различать правую сторону от левой».

В «**Заключении**» подводятся итоги исследования и делаются следующие **выводы**:

1. Национально-этническое своеобразие религиозной картины мира раскрывается ярче всего во фразеологизмах. Библия и Коран на протяжении веков неизменно представляют собой неопределимый языковой материал. Комплексное изучение и сопоставление фразеологии библейского и коранического происхождения во французском, азербайджанском и русском языках служит своеобразным индикатором для измерения культурных ценностей народов.

2. Несмотря на общность генетического источника, которая позволяет отнести фразеологизмы библейского и коранического происхождения к интернациональной фразеологии, параллельные фразеологизмы азербайджанского, французского и русского языков имеют ряд семантических, лексических и структурно-грамматических расхождений. Основными причинами расхождений фразеологизмов являются: субъективная избирательность языка, культурно-исторические предпосылки, разное время и условия появления переводов Библии и Корана на национальные языки.

3. В результате семантических преобразований первоначальная форма многих выражений наполнилась новым содержанием. В исследуемых языках были зафиксированы случаи, когда в коммуникации были задействованы различные черты одной и той же ситуации в силу чего и были образованы структурно разные по своей форме и системе значений фразеологизмы. То же самое можно сказать и об ономасти-

ческих фразеологизмах: одни и те же прецедентные имена в сопоставляемых языках входят в состав фразеологических оборотов с различными значениями. Этот факт можно объяснить тем, что каждый народ знакомился со священными текстами независимо друг от друга. В силу этого имена собственные библейско-коранических персонажей имеют в разных языках более и менее широкий спектр значений и обладают отличающимися коннотативными признаками.

4. Фразеологизмы библейского происхождения с их образной системой, яркой выразительностью и глубоким нравственным содержанием функциональны в трех исследуемых языках. Наряду с первичным значением, многие из них обрели вторую жизнь в результате семантической эволюции. Они вошли в литературные языки и разные стили и жанры. Изменение их исходного значения – яркое свидетельство их жизни, динамики и продвижения в языковой системе.

5. Фразеологизмы библейского происхождения являются продуктивными, с точки зрения словообразования и фразеологического образования. Основными и наиболее распространенными видами структурно-семантических преобразований являются эллипсис, субституция и адьюнкция. Большое число фразеологизмов библейского и коранического происхождения в исследуемых языках имеют грамматические и лексические варианты, а также синонимы.

6. Фразеологизмы коранического происхождения характеризуются высокой степенью идиоматичности и постоянством лексического состава. Относительно высокая употребительность в Коране развернутых образных сравнений составляет одно из его своеобразий. Для коранических фразеологизмов характерно также чередование отрицательных и положительных ситуаций, что находит свое отражение в антонимичных фразеологизмах и развернуто в антитезах. Еще одним из элементов, характерных для коранических фразеологизмов, являются аллонимы.

7. В компонентном составе фразеологизмов библейского происхождения французского и русского языков отмечены

отдельные заимствования из древнееврейского, греческого, латинского и церковнославянского языков. В компонентном составе фразеологизмов коранического происхождения в исследуемых языках, особенно во французском и азербайджанском, используются арабские заимствования. Важнейшим историко-культурным фактором в фиксации таких фразеологизмов является язык богослужения – ритуальные формулы и молитвы.

8. Фразеологизмы библейского и коранического происхождения можно разделить на две группы:

- выражения, употребляющиеся в Библии и Коране в переносном смысле, т. е. имеющие статус фразеологизма уже в самих Священных Книгах (таких выражений больше в Коране).

- выражения, употребляющиеся в Библии и Коране в прямом смысле, но получившие статус фразеологизма позже (таких выражений больше в Библии).

9. Фразеологизмы библейского происхождения, являясь лингвокультурными единицами, характеризуются следующими признаками:

- содержательными, так как им присущи философская глубина и дидактичность;

- формальными, так как в большинстве случаев, они являются краткими, законченными и структурированными;

- функциональными, так как им присущи автосемантичность, цитатность, широкая употребительность.

10. Фразеологизмы коранического происхождения, являясь лингвокультурными единицами, характеризуются глубокой содержательностью, дидактичностью. Вместе с тем они отличаются от библейских фразеологизмов рядом признаков:

- они являются менее функциональными;

- они обладают более яркой образностью;

- они не являются столь лаконичными, как библейские фразеологизмы.

11.Контрастивное исследование специфики функционирования культурных концептов в качестве компонентов устойчивых единиц в разносистемных языках дает богатый научный материал для выявления уникальности фразеологической картины мира каждого народа. Большинство фразеологизмов, обозначающих исследуемые концепты, являются собственно библеизмами и коранизмами, так как зафиксированы в текстах Библии и Корана. Таким образом, сопоставительный анализ фразеологизмов, сформировавшихся на материале библейских и коранических концептов, показал, что несмотря на существующие различия в способах выражения, духовные ценности народов-носителей исследуемых языков в иудейской, христианской и исламской культурах совпадают.

12.Многие фразеологизмы из Ветхого Завета воспроизведены в Новом Завете и Коране, что является очевидным свидетельством существования Единого Автора Священных Книг.

Основное содержание диссертации отражено в следующих публикациях:

1.Монография: Фразеология, восходящая к Библии и Корану. Bakı: Elm və Təhsil, 2014, 301 с.

2.Энциклопедический словарь: Библейская фразеология во французском, азербайджанском и русском языках. Bakı: Elm və Təhsil, 2012, 332 с.

3.О сопоставительном изучении фразеологических систем в неродственных языках // Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun toplusu. Bakı, 1999, №3, с. 181-183.

4.L'aspeçt socioculturel dans la linguistique contemporaine (Социально-культурный аспект в современной лингвистике) // Le français en Azerbaïdjan. Azərbaycan Respublikası TN, Təhsil problemləri İnstitutu. Bakı, 2008, № 3, s.7.

5. Об исторической взаимосвязи языка и религии // Elmi Xəbərlər. ADU, Bakı, 2009, № 5 s. 37-44.

6. Sur l'histoire de la langue de L'islam (Об истории языка ислама) // Le français en Azerbaïdjan/ Azərbaycan Respublikası TN Təhsil problemləri İnstitutu. Bakı, 2009, № 1, s. 11-14.

7. Библейская фразеология во французском и азербайджанском языках // Elmi Xəbərlər. ADU, Bakı, 2010, № 1, s. 38-44.

8. О некоторых спорных вопросах библейской фразеологии // Elmi Xəbərlər. ADU, Bakı, № 4, 2010, s. 38-44.

9. Sur l'histoire et le développement de la phraséologie française (К истории и развитию французской фразеологии) // "Scripta manent". Научный журнал, Ассоциации открытой дипломатии. Тбилиси, 2011, №1 с. 56-60.

10. К определению статуса библейских фразеологизмов // Filologiya məsələləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Bakı, 2011, № 2, s. 142-147.

11. Сопоставительный анализ образов животных в Коране и Библии (фразеологический аспект) // Вестник МГУ. Серия, Лингвистика и межкультурная коммуникация, 2012, № 4, с. 136-144.

12. Application des proverbes dans la classe de FLE (Применение пословиц в классе французского языка) // Bulletin SUF. Institut Français de Prague. Prague, 2012, № 75, p. 19-22.

13. Библейская фразеология во французской литературе // Elmi Xəbərlər. ADU, Bakı, 2012, № 1, s. 28-34.

14. О переводе библейской фразеологии на русский и французский языки // Filologiya məsələləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Bakı, 2012, № 4, s. 51-61.

15. Культурологический аспект употребления библейских цитат во французском и русском языках // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri (ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi), Bakı, 2012, № 2, s. 55-58.

16. Azərbaycan dilində "Allah" sözü ilə yaranan frazeoloji ifadələr. Filologiya məsələləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Bakı, 2012, № 10, s. 72-78.

17.Христианское учение в произведениях мусульманских авторов // *Filologiya məsələləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Bakı, 2013, № 1, s. 22-27.*

18.Фразеологизмы с цифрой 7 во французском, азербайджанском и русском языках // «Проблемы сопоставительной семантики». Сборник статей Киевского Национального Лингвистического Университета. Киев, 2013, с. 375-380.

19. *Les phraséologismes d'origine coranique en français* (Фразеологизмы коранического происхождения во французском языке) // *International Journal of innovation and Applied Studies. ISSN, 2028-9334, Vol. 2, № 4, Apr. 2013, pp. 494-499.*

20.Топонимические фразеологизмы библейского происхождения во французском и русском языках. // *Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı, 2014, № 1, (89), s. 119-122 (elektron versiyası).*

21.Фразеологизмы с компонентами «Адам» и «Ева» во французском, азербайджанском и русском языках // *Filologiya məsələləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Bakı, 2014, № 2, s. 158-162.*

22.Образ Иова во фразеологии французского и русского языков // *Dil və ədəbiyyat, ADU, Bakı 2014, № 1, s. 26-31.*

23.Окказиональное преобразование фразеологизмов-цитат библейского происхождения в современном французском языке // *Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri (ali məktəblər arası elmi məqalələr məcmuəsi) Bakı, 2014, № 2 s. 123-127.*

24.Пословицы библейского происхождения во французском, азербайджанском и русском языках // *Filologiya məsələləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Bakı, 2014, № 5, s. 282-289.*

25.Образы библейско-коранических пророков во фразеологии азербайджанского, французского и русского языков // *AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2014, № 7, s. 98-106.*

26.Пословицы коранического происхождения во французском языке // *Filologiya məsələləri. Azərbaycan Milli Elmlər*

Akademiyası. M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Bakı, № 6, 2014, s. 7.

27. La représentation des concepts “Dieu” et “Diable” dans les expressions phraséologiques françaises et leurs équivalents en azerbaïdjanais et en russe (Репрезентация концептов «Бог» и «Дьявол» во французском языке и их эквиваленты в азербайджанском и русском языках) // Global Journal of Human-Social Science, 2014, GJHSS Volume 14 G Issue 3 Version 1.0. p. 34-46.

28. Biblical Phraseology in Azerbaijani Language (Библийская фразеология в азербайджанском языке) // SYLWAN 158 (5), ISI Indexed (Thomson Reuters) <http://www.sviwanşibles.org>. p. 238-251.

Публикации в материалах республиканских и международных научных конференциях:

29. Frazeologiya hüdudlarının müəyyənləşdirilməsinin bəzi nəzəri problemləri haqqında // Milli müstəqilliyimiz, milli dilimiz, elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, ADU, 2001, 1 s.

30. Переводы Корана – как материал для филологических исследований. Tezislər // Mədəniyyətərarası dialoq: linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 25-27, noyabr, 2010, s. 138-139.

31. Библия и Коран в произведениях А.С.Пушкина // Современная фразеология: теория и практика. Материалы VI Международной научно-практической конференции. Москва, 2011, с. 295-299.

32. Образы «пчелы» и «муравья» в Библии и Коране // Современная филология: Теория и практика. Материалы VI Международной научно-практической конференции. Москва, 2012, 5 с.

33. Библийская фразеология в творчестве А.С.Пушкина // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVI Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı, 2012, s. 217-219.

34. О связи науки и религии // Ментальная духовная целостность казахской культуры. Сборник материалов Рес-

публиканской научно-теоретической конференции. Алматы, 2013, с. 165-170.

35. О взаимовлиянии различных религиозных источников на фразеологический состав языка. Когнитивные факторы взаимодействия, фразеологии со смежными дисциплинами. // Сборник научных трудов по итогам 3-й Международной научной конференции. Белгород, 2013, с. 232-234.

36. Фразеологизмы с компонентом «Бог» во французском и русском языках. // Актуальные проблемы германистики, романистики и русистики. Материалы ежегодной Международной научной конференции. Екатеринбург, 2013, с. 87-93.

37. Фразеологизмы со словами «дьявол», «сатана», «черт» во французском и русском языках // Фразеология в многоязычном обществе. Сборник статей Международной фразеологической конференции. «EUROPHRAS» Казань, 2013, с. 225-232.

38. La représentation des concepts «La droite / la gauche dans les expressions phraséologiques françaises, azerbaïdjanaises et russes (Репрезентация концептов «Правая и левая сторона» во французских, азербайджанских и русских языках) // Paris, Sorbonne, 2014.

Gülnarə Rəhim qızı Sadıxova

**Dini mənbələrdə frazeoloji ifadələr
(müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında)**

XÜLASƏ

Dissertasiyada dini mənbələrin frazeologiyası (müxtəlif sistemli dillərin materialları əsasında) problemi kompleks tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Dissertasiya giriş, dörd fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir. Girişdə ənənəvi olaraq mövzunun aktuallığı, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, predmeti, obyektı, məqsəd və vəzifələri, metodları, aprobeasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın **“Tədqiqatın nəzəri əsasları”** adlı I fəslı dörd yarım fəsildən ibarətdir. Bu fəsildə frazeologiyanın əsas nəzəri problemləri araşdırılır, tədqiqatın elmi əsasları izah olunur. Burada frazeologiyanın obyektı və predmeti, dilin frazeologiyası və nitqin frazeologiyası problemləri tədqiq olunur. Dissertasiyanın I fəslində tədqiq olunan dillərdə Tövrət, İncil və Quran mənşəli frazeologizmlərin assimilyasiyasına təsir edən linqvistik və ekstralingvistik amillər araşdırılır.

Dissertasiyanın **“Tövrət, İncil və Quran mənşəli frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri”** adlanan II fəslı üç yarım fəsildən ibarətdir. Bu fəsildə Tövrət, İncil və Quran mənşəli frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri araşdırılır. Bu fəsildə dil assimilyasiyası, substitusiya, ellipsis və adyunksiya faktları təhlil olunur.

Dissertasiyanın **“Tövrət, İncil və Quran mənşəli onomastik frazeologizmlər”** adlanan III fəslı üç yarım fəsildən ibarətdir. Bu fəsil Tövrət, İncil və Qurani-Kərimdə rast gəlinən xüsusi adlar və toponimlərlə düzələn frazeologizmlərə həsr

olunmuşdur. Bu adlar və toponimlər idiomatik simvollar olduğu üçün onların araşdırılması böyük maraq kəsb edir.

Dissertasiyanın **“Fransız, Azərbaycan və rus dillərinin frazeoloji tərkibində Tövrət, İncil və Quran konseptləri”** adlı IV fəslə iki yarımfəsildən ibarətdir. I yarımfəsildə Allah / şeytan; cənnət / cəhənnəm; mələk / cin konseptləri əsasında formalaşmış Tövrət, İncil və Quran mənşəli frazeologizmlər tədqiq olunur. IV fəslin II yarımfəslində Tövrət, İncil və Quran mənşəli “zoonimlər”, “say” və “sağ-sol tərəf” konseptləri əsasında düzəlmiş frazeoloji birləşmələr araşdırılır.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqat zamanı əldə olunmuş nəticələr ümumiləşdirilmişdir.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NƏSİMİ
adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

GÜLNARƏ RƏHİM QIZI SADIXOVA

DİNİ MƏNBƏLƏRDƏ FRAZEOLÖJİ İFADƏLƏR
(MÜXTƏLİFSISTEMLI DİLLƏRİN MATERIALLARI
ƏSASINDA)

5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim
olunmuş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKI – 2015

43

Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin fransız dilinin leksikologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir

Rəsmi opponentlər: f.e.d., prof. S.İ. İbrahimova
f.e.d., prof. N.Ç. Vəliyeva
f.e.d., prof. L.M. Qranovskaya

Aparıcı təşkilat: Bakı Dövlət Universiteti
Ümumi dilçilik və Alman və fransız dilləri kafedraları

Müdafiə “_27_” ___10___ 2015-ci il tarixdə saat ___da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən (D.01.141) Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” _____ 2015-ci il tarixdə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi
filologiya üzrə elmlər doktoru:

N.F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dilçiliyin tədqiqat obyektini yalnız dil vahidlərini təcəssüm etdirən linqvistik vasitələr deyil, həmçinin müxtəlif dillərdə qorunub saxlanılan və ümumi bəşəriyyətə aid olan koqnitiv biliklərdir. Koqnitiv linqvistika və konseptologiya XXI əsr dilçiliyinin əsas istiqamətlərindən biridir. Linqvistik və kulturoloji tədqiqatlarda hər bir xalqın dilinin linqvistik xüsusiyyətlərinin, dünyagörüşünün və mental prinsiplərinin öyrənilməsi dilçilik və kulturologiya kimi elmlərin inkişafında xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Müxtəlif xalqların dil mənzərəsində əks olunan və dünya mədəniyyətinin tərkib hissələrindən biri olan dinin öyrənilməsi xüsusi maraq kəsb edir. Tövrət, İncil və Quran dini biliklərin mənbəyi olub, dünya sivilizasiyası tarixində əsas mədəni və mənəvi abidələrdir. Bu abidələr bir çox dünya xalqlarının dil və təfəkkürünün, dünyagörüşünün formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir. Tövrət, İncil və Quran bir çox ifadələrin və simvolik mənaların mənbəyidir. Bu mənalar müxtəlif dillərin frazeoloji sistemlərində öz əksini tapmışdır.

Hind-Avropa dil ailəsinin roman qrupuna daxil olan fransız dilinin, slavyan qrupuna daxil olan rus dilinin və türk dillərinə aid olan Azərbaycan dilinə məxsus Tövrət, İncil və Quran mənşəli frazeologizmlərin kompleks öyrənilməsi və müqayisəli təhlili bu dissertasiyanın aktuallığını şərtləndirən səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biridir. Bu zaman bir tərəfdən sabit birləşmənin səciyyəvi xüsusiyyətlərini əks etdirən ümumi cəhətlər, digər tərəfdən isə hər bir dilin özünəməxsus frazeoloji mikrosistemləri təhlil olunur. Bu frazeo-semantik qrupun tədqiqi frazeoloji sistemin bütövlükdə öyrənilməsinə zəmin yaradır: yalnız mikrosistemlərin ayrı-ayrılıqda təhlili frazeoloji sistemin tam mənzərəsini yaratmağa imkan yaradır.

Müasir dünyanın qloballaşma şəraitində insan cəmiyyətinin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri mənəvi dialoqun və qarşılıqlı anlaşmanın reallaşmasıdır. Linqvistika humanitar elm olaraq bu qlobal problemdən kənar qala bilməz və millətlərin qarşılıqlı anlaşması məsələsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Yəhudilik, xristianlıq və islam ümumi köklərə bağlıdır. Tövrat, İncil və Quran kimi mənbələrin müqayisəsi bu ümumi vahid köklərin mövcudluğunu bir daha sübut edir. Lakin məhz bu problem – üç dinin vahid kökə bağlı olması məsələsi hələ çox az tədqiq olunmuşdur. XXI- ci əsrdə də davam edən dini zəmində olan münaqişələrin, arasıkəsilməyən müharibələrin əsas səbəblərindən biri də budur.

Azərbaycan Respublikası çoxmillətli dövlət olaraq bu gün dünyaya hərtərəfli inteqrasiya siyasəti aparır və mədəniyyət-lərəarası münasibətlərin inkişafına çox böyük əhəmiyyət verir. Azərbaycanda bütün dinlərə və müxtəlif mədəniyyətlərə tarixən tolerant münasibət bəslənilib. Ölkəmizdə tolerantlıq ənənələrinin olması və bu gün də davam etdirilməsi beynəlxalq aləmdə təsdiqini tapmış və Azərbaycan dinlərarası dialoqun və multikulturalizmin nümunəsi kimi dünyada tanınır. Azərbaycanda dini mədəniyyətin, tolerantlığın, dinlərarası və mədəniyyət-lərəarası dialoqun gücləndirilməsi dövlətimizin siyasətidir, desək yanlışdır¹. Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alsaq, müxtəlif din icmalarının mənəvi özəyi olan Tövrat, İncil və Qurani-Kərimin frazeologiyasının üç dildə müqayisəli tədqiqini bizim xalqa xas olan humanizm və ümumbəşəri dəyərlərə olan hörmətin nümayişi kimi dəyərləndirmək olar.

Dissertasiyada dini mənşəli frazeoloji paradigmlərin öyrənilməsində linqvokulturoloji sahə və frazeologiyanın kompleks vahidləri kimi yeni aspektlər müəyyənləşdirilir, sabit

¹Azərbaycanda dini mədəniyyətin, tolerantlığın, dinlərarası və mədəniyyət-lərəarası dialoqun təbliğinin gücləndirilməsinə dair əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 18.01.2014

birləşmələrin koqnitiv baxımdan izahına təşəbbüs edilir. Fikrimizcə, dini mənşəli frazeologiyanın tədqiqində ənənəvi struktur-semantik yanaşma kifayət qədər dəqiq nəticələrin çıxarılmasına imkan vermir. Bu nöqtəyi-nəzərdən dissertasiyada araşdırılan problemlər daha aktualdır.

Tədqiqatın obyektı Azərbaycan, fransız və rus dillərindəki dini mənbələrə: Tövrət, İncil və Qurana aid frazeologizmlərdir.

Tədqiqatın predmeti Tövrət, İncil və Quran mənşəli frazeologizmlərin struktur-semantik və linqvokulturoloji aspektlərdə tədqiqi, onların müqayisəsi və müasir Azərbaycan, fransız və rus dillərində işlədilməsidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Tövrət, İncil və Quran mənşəli frazeologizmlərin seçilməsi, sistemləşdirilməsi və araşdırılmasıdır. Dissertasiyanın məqsədi aşağıdakı vəzifələri qarşıya qoyur:

- problemin öyrənilməsi nöqtəyi-nəzərindən mövcud elmi ədəbiyyatın təhlilini etmək;
- tədqiqata cəlb olunmuş frazeoloji birləşmələrin seçim meyarlarını müəyyənləşdirmək və onları növlərə ayırmaq;
- Tövrət, İncil və Quran mətnlərindəki frazeoloji birləşmələri araşdırmaq;
- Fransız, Azərbaycan və rus dillərindəki Tövrət, İncil və Quran mənşəli frazeologizmlərin dillərarası münasibətlərinin növlərini: ekvivalentliyi və qeyri ekvivalentliyi müəyyənləşdirmək;
- Bibliya mənşəli frazeologizmlərin Azərbaycan dilində, Quran mənşəli frazeologizmlərin fransız və rus dillərində assimilyasiyasını şərtləndirən linqvistik və ekstralingvistik amilləri müəyyənləşdirmək;
- bədii ədəbiyyat və kütləvi-informasiya vasitələrinin materialı əsasında fransız, Azərbaycan və rus dillərində Bibliya və Quran mənşəli frazeologizmlərin işlənməsini izləmək;

- tədqiq olunan Azərbaycan, fransız və rus dillərində dini mənşəli frazeologizmlərin əsasını təşkil edən ümumi mənə konseptlərini müəyyənləşdirmək və bu konseptləri ifadə edən frazeoloji birləşmələrin müqayisəsini vermək.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq üç müxtəlif sistemli dildə: Azərbaycan, fransız və rus dillərində Tövrat, İncil və Quran mənşəli frazeologizmlərin müqayisəli linqvistik təhlili aparılmışdır. Onların struktur-semantik və funksional xüsusiyyətləri həm sinxron həm də diaxron aspektdə tədqiq olunmuşdur.

Tövrat, İncil və Quran mənşəli frazeoloji birləşmələrin dillərarası uyğunluqlarının növləri və işlənmə nümunələri araşdırılmış, Azərbaycan, fransız və rus dil daşıyıcılarının ümumi və milli xüsusiyyətlərini əks etdirən əsas mənəvi dəyərlər müəyyənləşdirilmişdir.

Yəhudi, xristian və islam dinlərinin əsas ümumi konseptləri müəyyənləşdirilərək onların üç dilin frazeoloji tərkibində əks olunması faktları araşdırılmışdır.

Dissertasiyada Tövrat, İncil və Quran mənşəli frazeoloji birləşmələr semantik strukturlarının dərk edilməsi baxımından vacib olan mədəni-tarixi xüsusiyyətləri və qnoseoloji mənası nəzərə alınmaqla araşdırılır. Bibliya mənşəli frazeologizmlərin Azərbaycan dilində, Quran mənşəli frazeoloji birləşmələrin isə fransız və rus dillərində assimilyasiyası proseslərini səciyyələndirən linqvistik və ekstralingvistik amillər dəqiqləşdirilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Tövrat, İncil və Quran mənşəli frazeologizmləri müqəddəs kitabların mətnləri ilə uyğunluq baxımından aşağıdakı qruplara bölmək olar:

- Tövrat, İncil və Quran mətnlərindən götürülmüş frazeoloji iqtibaslar;

- semantik mənə baxımından Tövrat, İncil və Quran mətnlərinə uyğun gələn frazeoloji birləşmələr;

- tərkibində Tövrat, İncil və Quran mənşəli xüsusi adlar və toponimlər olan frazeoloji birləşmələr;

- Tövrat, İncil və Qurana məxsus konseptləri əks etdirən frazeoloji birləşmələr.

2. Tövrat, İncil və Quran mənşəli frazeologizmlər və onların derivatları hər üç dildə mövcuddur. Bu nöqtəyindən nəzərdən həmin birləşmələri beynəlxalq frazeologiyaya daxil etmək olar. Frazeoloji birləşmələrin böyük bir hissəsinin müqayisə olunan dillərdə ekvivalentləri mövcuddur. Lakin frazeoloji birləşmələrin müəyyən bir hissəsi dil sistemlərinin müxtəlif səviyyələrində – semantik, leksik və qrammatik səviyyələrdə fərqlidir ki, bu da linqvistik və ekstralingvistik amillərlə əlaqədardır.

3. Araşdırılan üç dildə (Azərbaycan, fransız və rus dillərində) əks olunan dünyanın dini mənzərəsi həm ümumi (universal), həm də xüsusi (milli), səciyyəvi xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. Əksər hallarda müxtəlif etnosların etik dəyərləri və mənəvi-əxlaqi normaları üst-üstə düşür.

4. Tövrat, İncil və Quran mənşəli frazeoloji birləşmələr köhnəlmiş söz və anlayışların donmuş kütləsi deyildir. Onların bir çoxu semantik təkamül nəticəsində yeni mənə kəsb edərək, müxtəlif anlam çalarlarında işlənilir. Bu frazeoloji vahidlər bir çox müəllif aforizmlərin tərkibinə daxil olaraq, semantik və struktur baxımdan ilkin ifadələrdən fərqlənirlər. Frazeoloji vahidlərin yeni mənalarının inkişafı onların dinamikasına və təkamülünə sübutdur.

5. Tövrat və İncil mənşəli frazeologizmlər kəmiyyət baxımından (qısalma və əlavə olunma), keyfiyyət nöqtəyindən (sözlərin və qrammatik formaların əvəz olunması) kimi transformasiyalara məruz qalırlar. Bu onların frazeoloji məhsuldarlığını sübut edir. Quran mənşəli frazeoloji birləşmələr isə daha statik, daha az dəyişəndir.

Dissertasiyanın nəzəri əhəmiyyəti. Frazeoloji birləşmələrin mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi və dillərarası münasibətlərin tipoloji tədqiqi ümumi dil nəzəriyyəsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan dilçiliyində Tövrət və İncil mənşəli, eyni zamanda rus, fransız və Azərbaycan dilçiliyində Quran mənşəli frazeoloji birləşmələr lazımınca öyrənilməmişdir. Bu tədqiqat işi bu sahədə mövcud olan boşluqları aradan qaldırmağa imkan yaradacaq.

Dissertasiyada araşdırılan elmi problemlərin ümumi dilçiliyin, linqvokulturologiyanın, leksikologiyanın, frazeologiyanın və dil tarixinin inkişafına böyük köməyi olacaqdır.

Dissertasiyada qoyulan linqvokulturoloji problem gələcəkdə bu sahədə aparılan tədqiqatlara böyük perspektivlər açır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə edilmiş nəticələr ümumi dilçilik, leksikologiya, tipologiya, dil tarixi və linqvokulturologiya fənlərinin nəzəri kurslarının tərtibi və təşkili zamanı, habelə iki ya üçdillli frazeoloji lüğətlərin hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Bundan əlavə, qeyd etmək lazımdır ki, üç dildə mövcud olan frazeoloji lüğətlər bir çox halda frazeologizmlərin etimologiyasını açıqlamır və bu tədqiqat işi bu problemin həllinə, şübhəsiz ki, öz töhfəsini verə bilər. Tövrət, İncil və Quran mənşəli frazeologizmlərin semantik xüsusiyyətlərinin təhlili tədqiq olunan frazeoloji birləşmələrin müasir Azərbaycan, fransız və rus dillərinin frazeoloji lüğətlərində düzgün etimologiyasının və tərcüməsinin verilməsinə şərait yaradacaqdır. Gələcəkdə leksikoqrafiya praktikasında ilk dəfə olaraq, fransızca-azərbaycanca-rusca Bibliya və Qurani - Kərim mənşəli ensiklopedik frazeoloji lüğətin hazırlanmasında bir mənbə olacaqdır..

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyanın materialını Tövrət, İncil və Quran mənşəli frazeologizmlər təşkil edir. Bu məqsədlə kartotekada 2000-dən çox frazeoloji birləşmə toplanmış və müqayisə edilərək, onların oxşar və fərqli cəhətləri

göstərilmişdir. Qarşıda qoyulmuş vəzifələri yerinə yetirmək məqsədi ilə dissertasiyada təsviri, qarşılaşdırma-müqayisə, semantik identifikasiya, distributiv və statistik metodlardan istifadə olunmuşdur. Qarşılaşdırma-müqayisə metodu frazeoloji birləşmələrin ümumi səciyyəsinə və milli xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmağa imkan yaradır, semantik identifikasiya metodu frazeoloji birləşmələrin mənə çalarlarını aydınlaşdırır, distributiv metod vasitəsilə frazeoloji birləşmənin mənası ən yaxın kontekstual əhatə əsasında müəyyənləşdirilir.

Tədqiqatın aprobeiyası. Aparılmış tədqiqatın nəticələri barədə 2009-2015-ci illər ərzində Azərbaycan Dillər Universitetinin fransız dilinin leksikologiyası kafedrasının yığıncaqlarında və Bakıda, Moskvada, Belqradada, Kazanda, Kiyevda, Parisdə keçirilən respublika və beynəlxalq dərəcəli konfranslarda məruzələr edilmişdir. Dissertasiyanın konsepsiyası və əsas məzmunu respublikada və xarici ölkələrdə çap olunan “Elmi Xəbərlər”, “Filologiya məsələləri”, “Dil və ədəbiyyat”, “Вестник МГУ”, «International Journal of Innovation and Applied Studies», «Global Journal of Human-Social Science», “Sylvan Journal” (Thomson Reuters) və s. kimi jurnallarda 36 məqalədə əks olunmuşdur.

Dissertasiyanın nəticələri əsasında bir monoqrafiya və Təvrat, İncil və Quran mənşəli frazeologizmlərin üçdillə lüğəti çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, dörd fəsil, ədəbiyyat və ixtisarlar siyahısından ibarətdir.

İşin əsas məzmunu

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyekt və predmeti, onun məqsəd və vəzifələri, müdafiəyə təqdim edilən əsas müddəaları, işin nəzəri və praktik əhəmiyyəti, elmi yeniliyi müəyyənləşdirilir, dissertasiyanın aprobeiasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın **I fəsl** **“Tədqiqatın nəzəri əsasları”** adlanır. Bu fəsildə frazeologiyanın əsas nəzəri müddəaları nəzərdən keçirilir, tədqiqatın nəzəri əsası müəyyənləşdirilir. Frazeologiyanın həcmi və predmeti mübahisəli məsələ olaraq qalmaqdadır. Bu problem barədə fikir ayrılığını əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- frazeoloji birləşmələrin semantik səciyyəsi barədə fikir ayrılığı¹;

- frazeoloji birləşmələrin əsas struktur növlərinin müəyyənləşdirilməsi barədə fikir ayrılığı²;

- funksional üslubi amillərə münasibət barədə fikir ayrılığı³.

Frazeoloji birləşmələrin semantik səciyyəsi ilə məşğul olan alimlərin bir qrupu frazeologiyanın tərkibinə yalnız kom-

¹ Жуков В.П. О несоизмеримости компонентов фразеологизма со словом // Русский язык в школе, 1969, № 3, с. 17-23; Кунин А.В. Английская фразеология. М:Дубна «Феникс», 2005, с.29; Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. М: Просвещение, 1987, Ч.1,с.31.

² Балли Ш. Французская стилистика. М: Изд-во иностр. лит-ры, 1961,с.22; Амосова Н.Н. Современное состояние и перспективы фразеологии// Вопросы языкознания, 1966, №3, с. 22; Есперсен О. Философия грамматики. М; 1958,с.28; Чернышева И.И. Принципы семантизации фразеологического материала современного немецкого языка // В кн. Язык и стиль, М;1965,с.147.

³ Мамедли А.М. Сопоставительный анализ русской и азербайджанской фразеологии Баку. 1994, с.51; Телия В.Н. Что такое фразеология? М:Наука, 1966,с.28.

ponentlərinin mənası tam dəyişmiş sabit birləşmələri daxil edirlər¹. Biz bu fikirlə qəti razı deyilik. Çünki frazeologiyanın həcmnin belə dar çərçivədə başa düşülməsi nəticəsində sabit birləşmələrin bir çoxu frazeoloji vahid səviyyəsindən kənar qalır. A.V.Kunin və E.A.İvannikovanın fikrincə frazeologiyaya yalnız bütün komponentlərinin mənası tam dəyişmiş sabit birləşmələr deyil, eyni zamanda komponentlərindən birinin öz leksik mənasını saxlayan frazeologizmləri də daxil etmək lazımdır². Üçüncü qrup dilçilər bütün komponentlərinin öz ilkin mənasını saxlamış sabit birləşmələri də frazeologiyaya daxil edirlər. Fikrimizcə, frazeoloji mənə frazeologizmin komponentlərinin müəyyən kombinasiyası ilə yaranır. Bu kombinasiya əksər hallarda dəyişməzdir, yalnız frazeologizmin işlənmə dərəcəsiindən asılı olaraq buraxılır və ya digər komponentlə əvəz olunur (frazeoloji birləşmə nə qədər populyar olsa, komponentlərin atılması və ya əvəz olunması nisbəti bir o qədər çox olur).

Frazeologiyanın tərkibinin və həcmnin müəyyənləşdirilməsində frazeologizmlərin struktur tipləri problemi də müəyyən fikir ayrılığına səbəb olmuşdur. Ş.Balli frazeoloji birləşmənin mənə vəhdətini əsas əlamət hesab edir. Alimin fikrincə, sabit predikativ söz birləşmələrinin frazeoloji birləşmə kimi təqdim olunması frazeologizmin struktur eyniyyət prinsipini pozur³. Dilçi alimlərdən N.N.Amosova, A.M.Babkin, H.A.Bayramov da bu fikirdədir⁴.

¹ Жуков В.П. О несоизмеримости компонентов фразеологизма со словом // Русский язык в школе, 1969, № 3, с. 17.

² Кунин А.В. Английская фразеология. М: Дубна «Феникс», 2005, с.29; Иванникова Е.А. Об основном признаке фразеологических единиц. // Проблемы фразеологии. Исследования и материалы. Под ред. А.М. Бабкина, Л., 1964, с.70.

³ Балли Ш. Французская стилистика. М., Издательство иностранной литературы. М., 1961, с. 22-23.

⁴ Амосова Н.Н. Современное состояние и перспективы фразеологии // Вопросы языкознания, 1966, № 3. с. 21-27; Бабкин А.М. Русская

Frazeoloji birləşmələrin funksional-üslubi səciyyələndirilməsi probleminə də vahid mövqe hiss olunmur. A.M.Məmmədlinin fikrincə, frazeoloji vahid təbiətə ekspressivdir¹. V.N.Teliyanın fikrincə isə, hər frazeoloji birləşmə ekspressiv mənaya malik ola bilməz². Fikrimizcə, ekspressivlik frazeoloji birləşmənin əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biridir. Frazeologizmin əsas xüsusiyyəti budur ki, bu birləşmələrdə biz əşya və hadisələri əsas adları ilə adlandırmırıq, biz müqayisə edirik. Müqayisə zamanı isə ekspressivlik və emosionallıq labüddür.

Frazeologiyanın əsas problemlərindən biri də dil və nitq frazeologiyası arasındakı fərqdır. Bu baxımdan akademik V.V.Vinoqradovun fikirləri bu gün də çox aktualdır³. Alimin fikrincə, vahid dil sisteminin və insanın nitq fəaliyyətinin, yəni fərdi üslubun arasında böyük metodoloji fərq mövcuddur. Dil frazeologiyası statik, nitq frazeologiyası isə dinamikdir. Nitq frazeologiyasının tədqiqat obyektı cümlə strukturlu kommunikatıv frazeologizmlərdir. Dil frazeologiyasının tədqiqat obyektı isə nominativ frazeologizmlərdir.

Mədəniyyətlərarası ixtilafların həlli üçün sürətlə qloballaşan dünyamızda müxtəlif xalqların xüsusi və universal xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu məsələlər frazeologiyanın linqvokulturoloji və koqnitiv aspektlərdə öyrənilməsini aktuallaşdırır. Bu aspektlər eyni anlayışı – mədəniyyətin dilə təsirini əks etdirir. Müxtəlifstrukturlu dillərin frazeoloji birləşmələrinin qarşılıqlı müqayisəsi müxtəlif xalqların

фразеология, ее развитие и источники. Л.Наука, 1970, 70-72; Вагамов Н.А. Азərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, Maarif,1978, s.51-53.

¹ Мамедли А.М. Сопоставительный анализ русской и азербайджанской фразеологии Баку. 1994, с.51-53.

² Телия В.Н. Что такое фразеология? М., Наука. 1966, с.8-11.

³ Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. // Труды юбилейной научной сессии ЛГУ, Л., 1946, с. 119.

təfəkküründə olan ümumi və səciyyəvi cəhətləri görməyə imkan verir. Bu isə gündən-günə inkişaf edən qloballaşmış şəraitdə çox aktualdır.

Frazeologiyanın linqvokulturoloji aspektdə öyrənilməsi bizə bir tərəfdən frazeologizmlərin hər hansı konkret dil tərəfindən istifadə olunan səciyyəvi xüsusiyyətlərini, digər tərəfdən isə universal xarakterli sabit birləşmələri müəyyənləşdirməyə imkan verir. Linqvokulturoloji aspektdə dil yalnız kommunikasiya və təfəkkürün ifadə vasitəsi kimi deyil, eyni zamanda millətin mədəniyyətini əks etdirən hadisə kimi səciyyələnir.

Hər bir xalqın mədəniyyəti müxtəlif komponentlərdən ibarətdir ki, bunların arasında dil, din, etnik və milli şüuru əks etdirən müxtəlif dəyərlərdən ibarətdir. Hər bir komponent onu səciyyələndirən xüsusi konseptlə ifadə olunur. Konsept koqnitiv dilçiliyin açarıdır, əsas anlayışıdır. Bizim fikrimizcə konsept fərdin koqnitiv fəaliyyəti nəticəsində müəyyən əşya və yəhud hadisə haqqında yaranan təsəvvürdür. *Konsept* məhfumu C.Lakoff, M.Conson, Ç.Filmor, N.Alefirenkonun əsərlərində geniş şəkildə işıqlandırılır və müasir dilçiliyin diqqət mərkəzində qalmaqda davam edir. Bu maraq dilçilərin dünyanın dil mənzərəsini yaratmaq məqsədi ilə müasir dillərin və mədəniyyətlərin milli xüsusiyyətlərini öyrənmək arzuları ilə izah oluna bilər. Dünyanın dil mənzərəsi isə «dildə əks olunan dünyaya haqqında biliklər və yeni biliklərin alınması və şərh¹» kimi təqdim oluna bilər.

Frazeoloji birləşmələrin yaranma prosesinin kommunikativ-funksional aspektdə öyrənilməsi, frazeoloji derivasiyanın frazeoloji mənə əsasında yeni anlamların yaranması müasir frazeologiyanın aktual istiqamətlərindən biridir. Bizim tədqiqat müasir frazeologiyanın yuxarıda qeyd olunan istiqamətlərinə əsaslanaraq aparılmışdır.

¹ Пименова М.В. Языковая картина мира. Кемерово: КеМ ГУКИ, 2011, с.15.

Aparılmış araşdırmalar göstərir ki, Tövrat və İncil mənşəli frazeologiya Azərbaycan dilçiliyində xüsusi tədqiqat obyektı olmayıb. Fransız dilçiliyində Tövrat və İncil mənşəli frazeologiya lüğətçilik səviyyəsində işlənilsə də, nəzəri ədəbiyyat mövcud deyildir. Tövrat və İncil mənşəli frazeologiya rus dilçiliyində E.M.Vereşaqinin, V.Q.Qakın, L.M.Qranovskayanın, A.M.Məmmədlinin, K.N.Dubrovinanın əsərlərində müəyyən dərəcədə araşdırılmışdır¹.

Quran mənşəli frazeologiya isə ərəb dilçiliyinin özündə də lazımi səviyyədə işlənilməmişdir. Fransız dilçiliyində Quran mənşəli frazeologiyaya həsr olunmuş nəzəri və leksikoqrafik ədəbiyyat yoxdur. Quran mənşəli frazeologizmlərin müasir fransız dilinin leksikasına daxil olmasına, bədii ədəbiyyatda, mətbuatda, televiziya və radio verilişlərində, gündəlik danışqda işlənilməsinə baxmayaraq, fransız dilçiliyi bu problemə biganə qalmış, lüğətlərdə isə bu sabit birləşmələrin Qurani-Kərimə aid olduğu göstərilməmişdir. Azərbaycan dilçilərindən V.M.Məmmədəliyev, N.N.Məmmədov, A.S.Qasımova, M.N.Quliyeva, T.A.Əkbərova² və başqaları Qurani-Kərimin

¹ Верещагин Е.М. Библийская стихия русского языка // Русская речь: сборник. М., 1993, № 1, с. 90-98; Гак В.Г. Особенности библийских фразеологизмов в русском языке. ВЯ, 1997, № 5, с. 55; Дубровина К.Н. Особенности библийской фразеологии в русском языке // ФН, М., 2001, № 1, с. 91-98; Мамедли А.М. Евангельская фразеология в русском языке // Русский язык и литература в Азербайджане. Баку, 2004, №2, с.35-37; Грановская Л.М. О библийской фразеологии в русском языке// Проблемы системной организации языка. Баку, 1998, с.28-33.

² Мəmmədəliyev V.M. Quranda ümumtürk mənşəli sözlər // Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, 1983, s. 102-104; Məmmədov N.N. Qurani-Kərimin üslub xüsusiyyətləri. Bakı, 2008. s. 100-102; Qasımova A.S.Füzuli yaradıcılığında Quran rəvayətləri, BDU, 1995, 25-30; Quliyeva M.N. Quran bələğəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 2008, 95-97; Əkbərova N.Ə.Müasir ərəb ədəbi dilində ad qruplu frazeoloji birləşmələr. NDA, Bakı, 2011, s. 20-21.

lingvistik təhlili ilə məşğul olmuşlar. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilçiliyində Quran mənşəli frazeologiyaya həsr olunmuş əsər yoxdur. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilindəki frazeoloji birləşmələrin etimoloji təhlili lazımı səviyyədə aparılmamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, frazeologiyanın əsas mənbələrindən biri Tövrat, İncil və Qurandır. Lakin bu məsələyə, demək olar ki, ya tox-unulmamış, ya da çox səthi şəkildə bu barədə məlumat verilmişdir. Demək olar ki, Quran frazeologiyası barədə yazılmış fundamental əsər yalnız V.D.Uşakovun monoqrafiyasıdır¹.

Müqayisə olunan dillərdə frazeologizmlərin ekvivalent münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsi məqsədi ilə aşağıdakı bölgü təklif olunur:

- tam ekvivalentlər (semanikası, struktur-qrammatik quruluşu və komponent tərkibi üst-üstə düşən və milli spesifikasiya olmayan frazeologizmlər): *croissez et multipliez - плодуметь и размножайтесь*;

- yarımçıq ekvivalentlər (semantikasını uyğun olan, lakin struktur-qrammatik quruluşu və komponent tərkibi fərqli olan frazeologizmlər): *aveugles conducteurs d'aveugles - kor kora yol göstərir*;

- analoqlar (struktur-qrammatik quruluşu, komponent tərkibi və obrazı fərqli olan, oxşar mənaya malik olan frazeologizmlər): *le pot de fer contre le pot de fer - dəmir gəldi, saxsı qaç – горшок котлу не товарищ*.

I fəsildə həmçinin Tövrat, İncil və Quran mənşəli frazeologizmlərin assimilyasiyasına təsir göstərən lingvistik və ekstra-lingvistik amillər araşdırılır. Bu araşdırmalar içərisində Tövrat, İncil və Qurandan olan tərcümələri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Məsələn, Z.Bünyadov və V.Məmmədəliyev tərəfindən tərcümə olunmuş Qurani-Kərimdə yazılmışdır: “Biz (Adəm) dedik: “Ey Adəm sən Zövcənlə (Həvva ilə) cənnətdə qal və ikiniz

V.Д.Ушаков. Фразеология Корана, М., 1996, 203 с.

oradakı meyvələrdən bol-bol yeyin, yalnız bu ağaca (buğdaya) dəyməyin!”. Bunun əsasında Azərbaycan dilindəki ekvivalentsiz frazeologizm meydana çıxır: **buğda yeyib, cənnətdən çıxıb**. Rus və fransız tərcümələrində yalnız “депешо”-“*cet arbre*” sözləri işlənir.

Fransız dilində *bâton de vieillesse* - mənəvi və fiziki dayaq mənasını daşıyır, hərfi mənası “qocalıq əsası”dır: Bu frazeologizm Bibliyanın qadağan olmuş hissəsi olan Tobitin Kitabındandır: «*Lorsque Tobit envoie son fils Tobias rechercher de l'argent en dépôt, sa femme lui reproche d'avoir laissé partir le baculum senectutis nostrae, devenu virga manus nostrae (bâton de notre main)*» (Tob.5:18) – “*Tobit oğlunu pul dalınca göndərəndə, onun arvadı dedi: "Oğlumu niyə uzağa göndəridin? O, dayandığımız asa deyil mi?"* Tobitin Kitabı yalnız fransız və bəzi Avropa dillərinə tərcümə olunduğuna görə, bu frazeologizm rus və Azərbaycan dillərində qeydə alınmayıb.

Tövrət və İncil mənşəli frazeologizmlərin Azərbaycan dilində assimilyasiyasına təsir göstərən faktorları araşdırarkən məlum olur ki, bir çox frazeoloji birləşmə Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsi ilə daxil olub. Lakin tədqiqat zamanı məlum olmuşdur ki, Azərbaycan dilində mövcud olan bəzi ifadələr rus dilində qeydə alınmayıb. Nümunə olaraq, İncil mənşəli **ağıl dəryası** (Röm.11:33) və yahud Tövrət mənşəyi olan **Allah ürəyincə versin!** (Ps.19:5) frazeologizmləri göstərmək olar. Bu dil faktları onu sübut edir ki, Azərbaycanın mənəvi mədəniyyət tarixində zərdüştilik və islamla bərabər, kökləri əsrlərin dərinliklərinə gedən yəhudilik və xristianlıq da mühüm rol oynamışdır. Tarixi mənbələr sübut edir ki, Tövrət və İncil Fransadan və Rusiyadan çox-çox əvvəl Azərbaycanda meydana çıxmışdır. Azərbaycanda xristianlıq bizim eramın I əsrində Foma, Faddey, Varfolomey və Matvey tərəfindən yayılmışdır¹. Azərbaycanda I əsrdə yayılan xristianlıq, Fransaya IV əsrin

¹ Касумова С. Христианство в Азербайджане в раннем средневековье, Баку, 2005, с. 113-115

sonu V əsrin əvvəllərində, Rusiyaya isə IX əsrdə gətirilmişdir. IX əsrdə xristian maarifçiləri Kiril və Mefodi qardaşları Bibliya mətnlərini yunan dilindən qədim slavyan dilinə tərcümə etmişdilər.

Tövrat, İncil mənşəli frazeologiyanın Azərbaycan dilinə daxil olmasının ikinci mənbəyi ədəbiyyatdır. Ərəb dili və ərəb ədəbiyyatı Azərbaycan dilinə böyük təsir göstərmişdir. Əbu Həmid Əl Qəzalı, İbn Ərəbi kimi mütəfəkkirlərin əsərlərində Bibliyadan müxtəlif süjetlər istifadə olunub¹.

Fransız və rus dillərində Quran mənşəli frazeologizmlərin mövcud olması ilk öncə ərəb dilinin (xüsusilə də Orta əsrlərdə) Avropa dillərinə olan təsiri ilə izah oluna bilər. Fransız-ərəb dil əlaqələrini müəyyən dövrə qədər passiv kontaktlara aid etmək olar, lakin XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq, Şimali Afrikanın Fransa tərəfindən işğalından sonra, fransız-ərəb dil əlaqələri intensivləşmişdir. Hal-hazırda Fransada 5-6 milyon müsəlman (əhalinin 10%) yaşayır və onların işlətdikləri ifadələr istər-istəməz fransız dilində öz əksini tapır.

A.Y.Krımskiyyə görə ərəb sözləri, o cümlədən Quran mənşəli ifadələr, rus dilinə ilk dəfə IX-X əsrlərdə daxil olub². Əl-Qadimi Mahmud Qazi Çallub hesab edir ki, rus dilində ərəb dilinin rolu və təsiri Quranla bağlıdır³.

Dissertasiyanın “**Tövrat, İncil və Quran mənşəli frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri**” adlı **II fəslində** Əhdi-Ətiq, Əhdi-Cədid və Qurana aid frazeologizmlər araşdırılır.

¹ Деревенский Б. «Мусульманский Иисус». Александрийская библиотека. СПб., 2009.

² Крымский А. Е. История арабов и арабской литературы, светской и духовной. М., 1912, Ч. 2, с.152.

³ Аль-Кадими Махмуд Гази Чаллюб. Арабские заимствования в русском языке// Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и Межкультурная коммуникация. 2010, №1, с.76.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Əhdi-Ətiq fransız dilində 87, Azərbaycan dilində 56, rus dilində isə 122 frazeologizmlə təmsil olunmuşdur. Bu frazeologizmlər iki qrupa bölünür:

1. Əhdi-Ətiqdən alınan frazeologizmlər-sitatlar;
2. Əhdi-Ətiq süjetlərini əks edən frazeologizmlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox Əhdi-Ətiq mənşəli frazeologizmlər sonradan Əhdi-Cədidə və Qurani-Kərimdə təkrarlanır.

Əhdi-Ətiq mənşəli frazeologizmlər – sitatlar tədqiq olunan dillərdə ilkin mənə və formalarını saxlayırlar, bəziləri isə aşağıda göstərilən leksik-semantik dəyişikliklərə məruz qalırlar:

1.Semantik təkamül. Məsələn, *ləyaqətini saxlamaq (itirmək) - сохранить (потерять) свое достоинство* – “şəxsiyyətinə hörmət etmək (və yaxud etməmək)” mənasında işlənir. Tövrata görə *ləyaqət - достоинство* – “yüksək status”, “yüksək vəzifə” deməkdir və əgər bu status, ya vəzifə sahibi günah iş görədisə, o statusundan, ya vəzifəsindən məhrum olurdu: «*Fiant dies ejus pauci, et episcopatum ejus accipiat alter*» - «Onun günləri qısa, ləyaqəti isə başqasının olsun» (Ps.108:8).

2.Substitusiya (komponent dəyişməsi). Tövratda deyilir: «*In sudore vultus tui vesceris pane, donec revertaris in terram de qua sumptus es: quia pulvis es et in pulverem reverteris*» - «Alın tərinilə çörək yeyəcəksən, axırda torpağa qayıdacaqsan, çünki oradan götürülmüsən, ona görə ki, yerin torpağısan, torpağa da qayıdacaqsan» (Yar.3:19). Fransız dilində *tu n'es que poussière et tu retourneras en poussière* ifadəsi dəyişdirilərək yeni bir formada yaranmışdır: «*Et n'est-ce pas précisément le destin de ce roman belge: poussière d'encre qui retournera en poussière d'encre ?*» (P. Samain. les Trous de la rue Lartoil) – “...mürəkkəb tozu mürəkkəb tozuna dönəcək”.

3.Ellipsis (komponent tərkibinin qısalması). Əhdi-Ətiqdə deyilir: «*Diliges amicum tuum sicut teipsum*» - “ Qonşunu özün kimi sev” (Lev.19:18). Fransız dilində *aimer son prochain comme soi-même* qısaltdılmış formada işlənir: «*Et, si j’aime mon prochain, j’aime aussi toutes mes prochaines* » (Varvey Ferrier et Prével, les Mousquetaires au couvent).

4.Adyunksiya (komponent əlavəsi). Tədqiq olunan üç dildə Əhdi-Ətiq mənşəli frazeologizm qeydə alınıb: *la coupe est pleine - səbir kasası doldu (daşdı)*: «*Molla Şirəlinin səbir kasası daşdı, onsuz da gərgin olan əsəbləri qırıldı*» (S.Rəhman) - *чаши терпения переполнена*. Əhdi - Ətiqdə deyilir: «*Et calix meus inebrians quam praeclarus est*» - «*Camımı ağzınadək doldurursan*» (Zəb.22 :5). Fransız variantında frazeologizm olduğu kimi qalıb, Azərbaycan və rus dillərində isə ifadəyə « səbr» sözü əlavə olunmuşdur. Bibliya mətnində bu frazeologizm müsbət mənada işlənir – « Rəbbim bütün arzularımı yerinə yetirib, arzu olunası bir şey qalmadı ». Tədqiq olunan dillərdə isə bu ifadə mənfi mənada işlənir – dözülməz bir şərait haqqında deyilir.

Struktur-qrammatik cəhətdən Tövrət mənşəli frazeologizmlər-sitatlar substantiv, predikativ, adverbial və nida frazeologizmlərinə ayrılır. Xüsusi olaraq atalar sözü tipli frazeologizmləri də qeyd etmək lazımdır. Ümumilikdə fransız dilində 62, Azərbaycan dilində 49, rus dilində isə 99 Tövrət mənşəli frazeologizmlər-sitatlar aşkar olunmuşdur.

Tövrət sujetlərini əks etdirən frazeologizmlərdə üç dildə qeydə alınıb: fransız dilində 25, Azərbaycan dilində 7, rus dilində isə 23 ifadə.

İncil mənşəli frazeologizmlər tədqiq olunan dillərin frazeoloji sisteminin böyük bir hissəsini təşkil edir. Araşdırmalar zamanı fransız dilində 110, Azərbaycan dilində 27, rus dilində 110 frazeologizm aşkar olunub. Bu frazeoloji birləşmələr arasında İncildən götürülmüş frazeologizm-sitatlar və İncil süjetlə-

rini əks etdirən sabit birləşmələr var. Aparılmış tədqiqat göstərdi ki, İncil mənşəli frazeoloji birləşmələr Tövrat mənşəli frazeologizmlərə nisbətən semantik dəyişikliklərə daha çox məruz qalmışlar.

1.Semantik təkamül: Fransız və Azərbaycan dillərində *que ta main gauche ignore ce que fait ta main droite - sağ əlin etdiyini sol əlin bilməsin*, yalnız “insan yaxşılıq edəndə bu haqda hər yerdə danışmamalıdır” konnotasiyası ilə işlənir və bu mənə İncildə olan mənə ilə üst-üstə düşür: «*Te autem faciente eleemosynam, nesciat sinistra tua quid faciat dextera tua*» (Mat.6:3). Rus dilində bu ifadə tamamilə başqa mənada işlənir: *левая рука не знает, что делает правая* - kiminsə qeyri-peşəkərliyi xəbər verir.

2.Substitusiyə: *hommes de bonne volonté*: «*Les Hommes de bonne volonté*» - *xoşməramlı insanlar* - *люди доброй воли* - sülhə, əmin-amanlığa can atan insanlar. İncildə: «*Et in terra pax hominibus bonae voluntatis*» (Luk.2:14). Tədqiqat olan üç dildə “insanlar” ləksemi “səfir” ləksemi ilə əvəz olunub. Fransız dilində: «*Les Ambassadeurs de bonne volonté sont des personnalités qui mettent leur renommée au service des idéaux de l’UNESCO*» (<http://www.unesco.org>); Azərbaycan dilində: «*Fransada səfərdə olan Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyeva Parisdə Azərbaycan Mədəniyyəti günləri çərçivəsində bir sıra görüşlər keçirmişdir*» (Azər TAC); rus dilində: «*Анд-желлина Джоли, возведенная в ранг посла доброй воли при Управлении Верховного комиссара ООН по делам беженцев, посетила в среду Ливан*» (ТАСС).

3. Ellipsis: «*Quid autem vides festucam in oculo fratris tui, et trabem in oculo tuo non vides?*» - «*Sən nə üçün qardaşının gözündə çöp görürsən, amma öz gözündəki tiri seçmir-sən?*» (Mat.7:3). Fransız dilində: *voir une paille dans l’oeil de son proche (de son voisin) et ne pas voir une poutre dans le*

sien: «*La médisance est un orgueil secret qui nous découvre la paille dans l'oeil de notre frère et nous cache la poutre qui est dans le nôtre*» (Massillon). Müasir fransız dilində bu ifadənin qısaldılmış variantı daha çox işlənir: ***c'est la paille et la poutre***. Azərbaycan və rus dillərində isə tam variant işlənir: ***öz gözündə tiri görmür, başqasının gözündə qıl axtarır - в чужом глазу сучок (соломинку) видим, а в своем и бревна не замечаем***.

Aşkar olunan misallar struktur-qrammatik cəhətdən substantiv, predikativ və adverbial frazeologizmlərinə ayrılır. Xüsusi olaraq atalar sözü tipli frazeologizmləri də qeyd etmək lazımdır. İncildən alınmış frazeologizmlər-sitatlar arasında 72-si fransız dilində, 25-i Azərbaycan dilində, 85-i rus dilində aşkar olunmuşdur.

İncil süjetlərini əks etdirən sabit birləşmələr arasında isə 38-i fransız dilində, 25-i rus dilində, 2-si Azərbaycan dilində qeydə alınmışdır.

Aparılmış araşdırmalar nəticəsində müəyyən olmuşdur ki, Qurani-Kərim mənşəli frazeologizmlər fransız dilində 62, Azərbaycan dilində 80, rus dilində 30 frazeoloji birləşmə ilə ifadə olunmuşdur. Quran mənşəli frazeologizmlər içərisində frazeoloji sitatları və semantik baxımdan Quran süjetləri ilə əlaqədar olan sabit birləşmələri qeyd etmək lazımdır. Tövrat və İncil mənşəli frazeologizmlərə nisbətən Quran frazeologiyasından ədəbiyyatda və mətbuatda az sitat gətirilir. Lakin kommunikativlik baxımından bir çox Quran mənşəli frazeologizmlər tədqiq olunan dillərin aktiv leksikasına daxildir. Etimoloji nöqtəyi-nəzərdən Quran frazeologizmlərini – sitatları iki qrupa bölmək olar: 1. Quranda işlənən Bibliya mənşəli frazeologizmlər: ***il est plus facile à un chameau de passer par le trou d'une aiguille qu'à un riche d'entrer dans le royaume de Dieu - dəvə iynənin gözündən keçməyə nə qədər onlar da Cənnətə daxil ola bilməzlər - легче верблюду пройти в игольное***

ушко, чем богатому попасть в Царствие небесное – hansısa bir məqsədə böyük çətinliklərlə çatanda deyilir. İlk dəfə bu ifadəyə İncildə rast gəlirik: “*Dəvənin iynə gözündən keçməsi varlı adamın Allahın Padşahlığına daxil olmasından asandır*” (Mar.10:25). Qurani-Kərimdə: “*Ayələrimizi yalan hesab edənlərə və onlara təkəbbürlə yanaşanlara göyün qapıları açılmaz (əməlləri, duaları qəbul olunmaz, ruhları göyə qalxmaz) və dəvə və iynənin gözündən keçməyə nə qədər onlar da Cənnətə daxil ola bilməzlər*” (7:40).

2. Məxsusi Quran frazeologiyasına biz Qurani-Kərimdə qeyd olunmuş Tövrat və İncildə rast gəlinməyən frazeoloji birləşmələri daxil edirik: *les clefs de l'avenir – qeybin açarları*. Quranda deyilir: “*Il tient en ses mains les clefs de L'avenir*” – “*Qeybin açarları Allahın yanındadır*”. – “*Ключи незримого лишь в веденьи его*” (6:59). Frazeoloji variant: *les clefs du ciel et de la terre – göylərin və yerin açarları – ключи небес, ключи земли*. Quranda deyilir: “*les clefs du ciel et de la terre sont dans ses mains*” – “*göylərin və yerin açarları (ixtiyarı) onun əlindədir*” – “*B ego руке – ключи небес, ключи земли*” (42:12).

Struktur-qrammatik quruluşuna görə Quran mənşəli frazeologizmlər-sitatlar, əsasən, substantiv və predikativ struktura malikdir. Ən çox rast gəlinən Quran mənşəli frazeologizmlər-sitatlar atalar sözü tiplidir: *dünya həyatı oyun-oyuncaqdır – ведь жизнь земная – игра и забава – cette vie n'est qu'un jeu* (47:36). Bu ifadə sonra Şekspirin məşhur əsərində təkrar olunur. Fransız dilində 58, Azərbaycan dilində 45, rus dilində isə 27 Quran mənşəli frazeologizm-sitat müəyyən olunmuşdur.

Qurani-Kərim mətnləri əsasında yaranan frazeologizmlər ən çox Azərbaycan dilində təmsil olunub -36, fransız dilində 4, rus dilində isə 3 frazeologizm qeydə alınmışdır. Quranda deyilir: “*Bəzi üzlərin ağ, bəzi üzlərin isə qara olacağı gündə (qiymət günündə) üzü qara olanlara: iman gətirəndən sonra kafir-*

mi oldunuz?”(3:106). “Üzü ağ olanlar isə Allahın mərhəməti içərisində olub Cənnətdə həmişəlik qalacaqlar”(3:107). Azərbaycan dilində bu Quran ayələrinə gedib çıxan və «üzü ağ» - müsbət, «üzü qara» isə mənfi konnotasiyalı komponentlərdən ibarət olan frazeologizmlər var: **üz ağartmaq**: «Demək, əvvəlki işində üz ağardıb, indi də keçibsən başqa işə?» (İ. Şıxlı) – bütün ümidləri doğrultmaq, başqaları üçün layiqli nümunə olmaq; **üzü ağ çıxmaq, üzü ağ olmaq**: «Qız ona qulaq oldu; dil oldu, dodaq oldu; anasının yanında, hər vaxt üzü ağ oldu»(M.Dilbazi) - tapşırılmış işi ləyaqətlə başa çatdırmaq; inamı doğrultmaq, valeh etmək, heyran etmək; **yaxşı iş üz ağardar** – atalar sözü. Mənfi mənada işlənən frazeologizmlər: **üzü qara etmək, üzü qara olsun**: «Mənim qızım Məşədi İbadın tayı deyildir, amma nə eyləmək, pulsuzluğun üzü qara olsun!» (Ü.Hacıbəyli); **üzün qara olsun!**: «Səni görüm el içində xəcil olasan, ay kişi, oğul-uşaq yanında üzün qara olsun » (İ.Şıxlı).

Quranda deyilir: «**gen dünya sizə dar oldu**» (9:25). Azərbaycan dilində: **dünya (gen dünya) başına daralmaq (dar olmaq), dünyanı başına dar etmək**: «Bu qiyam dünyanı xainlərin başına dar edəcəkdir» (M.İbrahimov), **dünya mənə dar gəlir**: «Nədəndir gen dünya mənə dar gəlir, Sevinc üz döndərir, intizar gəlir?» (Hamlet İsxanlı. Dördlülər). Dahi Nəsiminin məşhur «Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam! Gövhəri-laməkan mənəm, kövnü məkana sığmazam!» sətiqləri də çox güman, Qurani-Kərimin təsiri altında yazılıb.

Dissertasiyanın III fəslə “**Tövrət, İncil və Quran mənşəli onomastik frazeologizmlər**” adlanır. Bu fəsildə antroponimik və toponimik frazeologizmlər tədqiq olunur. Tövrət, İncil və Quranda eyni peyğəmbərlərin adı çəkilir: Adəm, Nuh, İbrahim, Musa, İsa, Davud, Süleyman və b. Ona görə də, tərkibində bu adlar olan frazeoloji birləşmələri Bibliya və Quran mənşəli frazeologizmlər adlandırmaq olar. İslam dinində ilk peyğəmbər Adəm hesab olunur. Onun adı fransız, Azərbaycan

və rus dillərində bir çox frazeoloji birləşmənin tərkibində işlənir. Adəm dünyada yaradılmış ilk insan hesab edildiyindən, onun adı ilə bağlı olan frazeoloji ifadələrdə də qədimlik konnotasiyası vardır. Məsələn: *depuis Adam - с Адамовых времен - Adəmdən Xatəmə*. Belə bir fərziyyə vardır ki, bu frazeologizmin Azərbaycan variantında ilk peyğəmbər Adəm və sonuncu peyğəmbər Məhəmməd Əleyhissəlam nəzərdə tutulur. Məhəmməd peyğəmbəri Xaatami-l-Ənbiya (peyğəmbərlərin möhürü) adlandırmışlar.

Onomastik frazeologizmlər idiomatik simvollarıdır və bu baxımdan onların öyrənilməsi xüsusi maraq doğurur. Məsələn: *мудрость Соломона - “Süleymanın müdrikliyi”* və ya *поцелуй Иуды - “İudanın öpüşü”* kimi frazeologizmlər yalnız məşhur Tövrat və İncil süjetlərini əks etdirmir, eyni zamanda, bu sabit birləşmələrin tərkibində artıq simvolik mənalar daşıyan xüsusi adlar kimi işlənir. Süleyman müdrikliyi, İudasatqınlığı, xəyanəti, İov isə səbir və dözümü ifadə edir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, etimologiyası eyni olmasına baxmayaraq, müxtəlif dillərdə olan antroponimik frazeologizmlər fərqli konnotasiyalarda işlənir. Məsələn Nuh peyğəmbərin obrazı fransız dilində içki və sərxoşluqla əlaqələndirilir (Yar.9:20-27): *ivresse de Noé* – bərk sərxoşluq; *vigne de Noé* – içki ehtiyatları; *s’endormir dans les vignes du seigneur* – sərxoş olub yuxuya getmək; *nudité de Noé* – çılpaqlıq (Yar.9:20-27).

Azərbaycan dilində Nuh peyğəmbərin obrazı qədim zamanlarla bağlıdır: *Nuh əyyamında* – çoxdan, qədim zamanlarda; *Nuh əyyamından qalmış* – köhnə, qədim. Tövratə əsasən Nuh peyğəmbər 950 yaşında rəhmətə gedib (Yar.9:29), bununla bağlı, Azərbaycan dilində daha bir frazeologizm yaranıb: *Nuh ömrü*: «*Nuh ömrünə, Süleyman mülkinə yoxdur vəfa, iç ey könlüm, badə kimi aləm qəmi bihudədir*» (Məxfi M. Qəzəllər). Etimologiyası bir az qaranlıq qalan frazeologizm *Nuh deyir*,

peyğəmbər demir tamamilə başqa bir konnotasiyaya malikdir – tərs, inadkar adam haqqında deyilir: «*Bu rəis «Nuh deyir, peyğəmbər» demir! Nə rayon rəhbərliyini tanıyır, nə qanunları sayə salır*» (<http://tezadlar.az/haber.14.03.2013>). Rus dilində Nuh peyğəmbər gəmisini ilə əlaqələndirilir: **Ноев ковчег** 1. həddindən artıq insanlarla, ya heyvanlarla dolu olan bir məkan, yer: «*Вскоре дом дяди стал походить на такой Ноев ковчег*» (Ф. Достоевский. Село Степанчиково и его обитатели); 2. gəmi: «*Ощущение того, что мы, россияне, в одной большой лодке, в одном Ноевом ковчеге с американцами и вообще всем цивилизованным миром, постепенно уходит*» (Известия. 18.09.2001).

Antroponimlər kimi toponimlər də bir çox tarixi-mədəni assosiasiyalarla bağlıdır. Bəzən hər hansı bir hadisə barədə danışmaq istəyəndə həmin hadisənin baş verdiyi yerin adını çəkirik. Tövrat və İncil mənşəli toponimləri tədqiq edən L.M. Qranovskaya bu barədə yazır: “Tövrat və İncil mənşəli toponimlər” sami dillərdə yaranmış, tədricən dünya dillərinin leksik və frazeoloji tərkibinin bir hissəsi olmuşdur. Onlar yeni mənələrdə işlənməklə yanaşı, digər sosial-tarixi, fəlsəfi və kulturoloji informasiya mənbəyi kimi tanınırlar¹.

Astionim (şəhər adları) tərkibli frazeologizmlər üç dildə qeydə alınmışdır. Məkkə Qurani-Kərimdə “*şəhərlərin anası*” adlanır (42:7). Bu müqəddəs şəhərin adı özü-özlüyündə məcazi mənə kəsb edir və müasir dillərdə çox işlənir. Fransız dilində: «*Ibiza est le Mecque des fans de la musique électronique*» (TV5) – İbiza elektron musiqinin Məkkəsidir, rus dilində: «*Это место - Мекка для рыболовов*» (Discovery. Экстремальная рыбалка) – bu məkan baliqçıların Məkkəsidir. Fransız və Azərbaycan dillərində qeydə alınmış atalar sözü: *l'âne peut aller à la Mecque, il n'en reviendra pas pèlerin - eşşək Məkkəyə getməklə hacı olmaz.*

¹ Грановская Л.М. Библейская топонимия. Баку, 2007, с. 15.

Xoronim (ölkə adları) tərkibli frazeologizmlər fransız və rus dillərində qeydə alınıb. Əhdi-Ətiqdə misirlilərin başlarına gələn on dəhşətli hadisələrdən bəhs olunur (Çix.3:20): **les dix plaies d’Egypte**: «*En général, une demande d’audience des parents terrifiait comme une des dix plaies d’Egypte*» (P.Guth. Le Naïf aux 40 enfants) - **десять казней египетских** «*Что с тобой? На лице у тебя написаны все десять египетских казней!*» (А.Чехов. Пьеса без названия) – cəza, fəlakət (hərf. “on Misir qətli”). Onuncu cəza – Misirdə üç gün ərzində zülmət idi (Сix.10:21-27). Bununla bağlı: **тьма египетская** - qaranlıq, zülmət. Əhdi-Ətiqdə deyilir ki, “firon İsrail övladlarını öz torpağından buraxmırdı” (11:13). Rus dilində işlənən frazeologizmlərin konnotasiyası məhz bu əhvalat ilə bağlıdır: **египетский плен** – əsarət; **египетский труд** – əziyyət. Lakin, nəhayət, Misiri tərk edəndən sonra, səhrada acliqdan və susuzluqdan əziyyət çəkərək İsrail övladları ölkələrini tərk etmələrinə peşman olurlar: “*Каş ki Misir ölkəsində ət qazanlarının yanında oturanda doyunca çörək yediyimiz vaxt Rəbbin əlində olaydıк*” (Çix.16:3). Fransız və rus dillərində işlənən frazeologizmlər məhz bu epizodla bağlıdır. Fransız dilində: **regretter les oignons d’Egypte** – itirilmiş xoş güzaran haqqında heylslənmək (hərf. “Misir soğanları üçün heylslənmək”). Rus dilində: **пустыни египетские** – ağır həyat şəraiti: «*Конечно, можно теоретизировать об аскетизме, но ведь даже уважаемый автор, полагаю, живет не в пустынях египетских*» (Труд, 10.03.2000).

Oykonim (əhalisi olan hər bir yer, məkan) tərkibli frazeologizmlər. İncildə deyilir ki, Qana kəndində toy zamanı İsa peyğəmbər suyu şəraba çevirir (Yəh.2:1-11). Fransız dilində: **noces de Cana** – böyük sevinc, gözlənilməyən dəyişiklik (hərf. “Qana toyu”).

Oronim (dağ, təpə) tərkibli frazeologizmlər. Qolqofa (“keçəl dağ”) İsa peyğəmbərin çarmıxa cəkildiği yerdir

(Luk.23:33). Fransız dilində *c'est Golgotha* – çətin bir imtahan haqqında deyilir. Rus dilində də bu oronimlə bağlı frazeologizm eyni mənada işlənir: *путь на Голгофу* – çətin həyat yolu; *удти (взойти) на Голгофу* - çətinliklərə məruz qalmaq.

Dissertasiyanın “**Fransız, Azərbaycan və rus dillərinin frazeoloji tərkibində Tövrat, İncil və Quran konseptləri**” adlanan **IV fəsl** iki yarım fəsildən ibarətdir. Birinci yarım fəsildə Tövrat, İncil və Qurani-Kərimin əsas konseptlərini Allah / şeytan, cənnət / cəhənnəm, mələk / cin və s. əks etdirən frazeologizmlər tədqiq olunur. *Allah* konsepti ilə bağlı hər üç dildə frazeologizmlər qeydə alınıb. Tədqiq olunan dillərdə eyni konseptual mənərə hökm sürür: Allah – xeyirin təmsalidir, çox güclü, ədalətli, rəhmlidir. Bu frazeoloji ifadələrin bir çoxu kommunikativ səciyyə daşıyır. Bu baxımdan onlara emosionallıq və ekspressivlik xasdır. Fransız dilində Allah konsepti ilə 100 frazeoloji birləşmə müəyyən olunmuşdur. Onlardan 27 frazeologizm Tövrat, İncil və Quran mənşəlidir. Azərbaycan dilində Allah konsepti ilə 131 frazeoloji birləşmə müəyyən olunmuşdur, 32 frazeologizm Tövrat, İncil və Quran mənşəlidir. Rus dilində 62 frazeoloji birləşmə bilavasitə Allah konsepti ilə bağlıdır. Onlardan 23 frazeologizm Tövrat, İncil və Quran mənşəlidir. Beləliklə, araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, *Allah* konsepti əsasında yaranmış frazeoloji birləşmələr sayca ən çox Azərbaycan dilində, ən az rus dilindədir.

Şeytan konsepti tədqiq olunan dillərdə bir neçə formada işlənir: *şeytan-satan-сатана; iblis; diable- дьявол; черт* və s. Tövrat və İncildə əsasən “*дьявол*” və “*сатана*” sözləri, Qurani-Kərimdə isə “*şeytan*” və “*iblis*” sözləri çox işlənir. Azərbaycan dilində Qurani-Kərimdən alınmış ifadələr qeyd olunub: «*Allahı atıb, şeytanı özünə dost tutan*» (4:119); «*Şeytanla yoldaş edənlərin yoldaşı necə də pisdir*» (4:38); «*Hər kəs (Şeytanla) dostluq etsə, (Şeytan) onu yoldan çıxarıb cəhənnəm*

əzabına sürükləyər» (22:4), «*Həqiqətən, (şeytan) içərinizdən çoxlarını yoldan çıxartdı»* (36:62); «*Şeytana uymayın»* (6:142); «*Şeytan əməli»* (5:90); *Şeytanın yolunu tutub getməyin!* (24:21). Quranda deyilir: «*Sən qiyamət gününə qədər lənətlənmişsən»* (15:35). Bu ayə ilə əlaqəli: *lənət şeytana; lənət sənə kor şeytan, “Şeytani öldürə, nəfsin yandıra”*(Aşiq Ələsgər).

Cin konsepti Azərbaycan dilində 12 frazeoloji birləşmə ilə: *cin ayrı, şeytan ayrı; cin atna mindirmək; cin bismillahdan qorxan kimi qorxmaq; cinni cəfər qoşunu; gözlərindən cin yağır* və s. rus və fransız dillərində isə 1 frazeologizmlə təmsil olunur: *demon de midi – демон полудня* – çox gecikmiş ehtiraslar barədə belə deyilir.

Dissertasiyanın IV fəslinin II hissəsində Tövrat, İncil və Quran mənşəli *saylar, zoonimlər* və *sağ-sol tərəf* konseptləri araşdırılır. Aparılan tədqiqat nəticəsində məlum olur ki, fransız, Azərbaycan və rus dillərində tərkibində «7», «4», «10», «13», «30», «666» rəqəmləri olan frazeologizmlərin bir hissəsinin semantikasını müqəddəs kitablarla bağlıdır. Məsələn, «7» rəqəmini götürək. Əhdi-Ətiqədə deyilir: «*Saleh yeddi dəfə yixılsa belə, yenə qalxar*» (Sül.məs.24 :16). Fransız dilində bu ifadə frazeologizm kimi işlənir: *le juste pèche sept fois et se relève* – düz yola qayıtmaq heç vaxt gec deyil. Rus dilində qeydə alınan: *за семью печатями; тайна за семью печатями; книга за семью печатями* – gizli bir şey haqqında deyilir, İncil mənşəlidir: “*Mən taxtda Oturan sağ əlində bir tumar gördüm ki, onun hər iki tərəfi də yazılmışdı və yeddi möhürlə möhürlənmişdir*” (Vəh. 5:1). Bu mətnlə bağlı frazeologizm fransız dilində də var: *l'ouverture du septième sceau*: «*Et quelqu'un ouvrit en grand le Septième Sceau»* (Ch. Baroque. Giocososo ma non) - gizli bir hadisənin üstü açılarda (hərfl. «yeddi möhürün açılışı»). Qurani-Kərimdə deyilir: «*Yer üzündə nə varsa, hamısını sizin üçün yaradan, sonra sətəməyə üz*

tutaraq onu **yeddi qat** göy halında düzəldib nizama salan Odur (Allahdır)! O, hər şeyi biləndir!(2 :29). Tədqiq olunan dillərdə «göyün yeddinci qatı» məhfumu öz əksini tapıb : **être (ravi) au septième ciel**: «*Je suis au septième ciel que nous soyons reunis*» (Blot. Le Soleil de Cavouri) - **göyün yeddinci qatında**: «*Tamaşaçılar salonda onu atıb-tutanda, elə bil, məni göyün yeddinci qatına qaldırırıldılar*» (B.Bayramov) - **быть на седьмом небе (от счастья)**: «*Все почувствовали себя на седьмом небе*». (А. П. Чехов. Петров день); **yeddi göydə bir ulduzu yoxdur** – arxasız adam haqqında.

Fransız, Azərbaycan və rus dillərinin frazeoloji fonunda frazeoloji zoonimlər böyük yer tutur. Bu ifadələrin bir çoxu Bibliya və Quran mənşəlidir. Müqəddəs kitablarda ən çox adı çəkilən həyvanlardan biri inəkdir. Əhdi Ətiqdə Misir fironunun yuxusuna girən yeddi inək –yeddi ac və tox illərə işarə edən alleqoriyadır: “*Yeddi bəslənmiş inək yeddi ildir... Bütün Misir torpağında yeddi il böyük bolluq olacaq.Onlardan sonra çıxan yeddi arıq, cılız inək də yeddi ildir, yeddi il acliq olacaq*” (Yar.41:26,27,29). Bu epizodla bağlı fransız və rus dillərində frazeologizmlər qeydə alınıb: **des vaches grasses - семь тучных коров** - bolluq; **des vaches maigres** – ac illər, kasıbçılıq: «*Pour le moment, ils étaient dans la période des vaches maigres*» (R.Rolland. Les amies). Rus dilində **фараоновы тощие коровы** frazeologizmi polisemikdir, iki mənada işlənə bilər:1. arıq bir insan: «*Сухощавый поляк весьма похожий на тощую фараонову корову, которая поглотила тучную, не став от этого сытее, что-то с жаром проповедывал*» (А.Марлинский. Вечер на кавказских водах); 2. başqalarının hesabına yaşayan, fərsiz insan(lar):так говорят о бесталанных и корыстных людях, которые сами ничего ДОС-тойного создать не могут, но пользуются плодами труда людей талантливых, деятельных: «*Но ее Колумб, вместо живых и страстных идеалов правды, добра, любви, чело-*

веческого развития и совершенствования, показывает ей только ряд могил, готовых поглотить все, чем жило общество до сих пор. Это были фараоновы тощие коровы, пожиравшие толстых и не делавшиеся от того толще» (И.Гончаров. Обрыв).

Əhdi-Ətiqədə deyilir: “*Kəsilməyə aparılan bir öküz kimi, bu oğlan o qadının ardınca düşdü*” (Sül.məs.7:22). Fransız və rus dillərində işlənir: *comme le boeuf mené à l’abattoir: «J’avais la frousse de me mettre à zerver comme un veau qu’on mène à l’abattoir»* (Nonce Cazanova, le Journal à Nénesse) - *как бык, ведомый на бойню*. Əhdi-Ətiqədə (Çix.32:1-4,6-8) və Qurani-Kərimdə (2:54) yəhudilərin qızıl danaya sitayiş etmələri ilə bağlı əhvalat var və bu əhvalat da fransız və rus dillərinin frazeoloji tərkibində əks olunub: *veau d’or: «Le Veau d’or est toujours debout»* (Faust. Gounod) - *золотой телец: «Все мы одна боевая семья, сражающаяся против власти золотого тельца»* (Завтра, 04.10.2001) – maddi dəyərlər, pulun və qızılın hakimiyyəti. Qeyd edək ki, müasir dillərdə işlənən məna müqəddəs mətnlərin mənasından bir qədər fərqlənir. Müasir dillərdə *qızıl dana* yalnız maddi dəyərləri bildirirsə, Bibliyada isə *qızıl dana* – düzgün seçilməyən həyat istiqamətini bildirir. Yuxarıda adı çəkilən heyvanlardan başqa, *at, quzu, dəvə, keçi, it, göyərçin, qarışqa* və digər heyvan adları ilə düzələn Bibliya və Quran mənşəli frazeologizmlərdən bəhs olunur.

Dissertasiyada *sağ tərəf* və *sol tərəf* konseptləri ilə bağlı frazeoloji ifadələr də hərtərəfli tədqiq olunmuşdur.

Bir çox xalqların mədəniyyət tarixində *sağ tərəf* və *sol tərəf* konseptləri simvolik məna daşıyır. Bu simvolik mənalar dini mənəblərlə bilavasitə bağlıdır. Əhdi-Ətiqədə deyilir: “*Sənin sağ əlindən tutub “Qorxma, sənə kömək edəcəyəm”- deyən Allahın Rəbb Mənəm*” (Yeş.41:13). Əhdi-Cədidə: “*Bəşər*

Oğlu bütün mələklərə birlikdə izzəti ilə gələn zaman Öz izzətli taxtına oturacaq. Bütün millətlər Onun önündə toplaşacaq, O da qoyunları sağına, keçiləri isə soluna qoyacaq. O zaman Padşah sağındakılara deyəcək: “Ey sizlər, Atamın xeyir-dua verdiyi adamlar! Gəlin, dünya yaranandan bəri sizin üçün hazırlanmış olan Padşahlığı irs alın...O zaman solundakılara deyəcək: “Ey lənətə gəlmişlər, çəkilin önümdən! İblisə, onun mələklərinə hazırlanmış olan əbədi oda yollanın!” (Mat.25:31-34). Qurani-Kərimdə: “Sağ tərəf sahibləri (əməl dəftərləri sağ əllərinə verilənlər). Kimdir o sağ tərəf sahibləri? (Nə uğurludur onlar!)” (56:8). “Sol tərəf sahibləri (əməl dəftərləri sol əllərinə verilənlər). Kimdir o sol tərəf sahibləri? (Nə uğursuzdur onlar!)” (56:9). “Sağ tərəf sahibləri! (Əməl dəftərləri sağ əllərində olanlar!) Kimdir o sağ tərəf sahibləri... (Onların) bir çoxu əvvəlkilərdən (keçmiş peyğəmbərlərin ümmətlərindən), Bir çoxu da axırıncılardandır (bu ümmətdəndir). Sol tərəf sahibləri! (Əməl dəftərləri sol əllərinə verilənlər!) Kimdir o sol tərəf sahibləri? (Onlar) səmum yeli (qızmar atəş) və qaynar su içində, Qapqara duman kölgəsində olacaqlar! ...Sonra, siz ey (haqq) yoldan azanlar, (haqqı) dananlar! Şübhəsiz ki, zəqqum ağacından (onun meyvəsindən) yeyəcəksiniz, Qarınlarınızı onunla dolduracaqsınız. Üstündən də (sizə bərk yangı gəldiyi üçün) qaynar su içəcəksiniz. Özü də onu susuzluq xəstəliyinə tutulmuş (dəvə) kimi içəcəksiniz. Bu onların haqq-hesab günündəki ziyafətidir” (56:27-56).

Beləliklə, Bibliya və Qurana görə *sağ tərəf* müsbət konnotasiyaya malikdir, *sol tərəf* isə mənfi. Latin dilinə “sol tərəf” – *sinistra* sözü ilə ifadə olunur. Latin dilindən alınan fransız sözü “sinistre” yalnız mənfi konnotasiyalarda işlənir: 1. bəd, təhlükəli, hədələyən; 2. faciəvi; 3. bədbəxt hadisə, fəlakət, yangın; 4. zərər. Tədqiq olunan dillərdə “*sağ tərəf*” konseptini təcəssüm etdirən frazeologizmlər müsbət mənada işlənir: ***donner la droite à qn.*** – kimə isə hörmətlə yanaşmaq (hərf.

«sağ tərəfi vermək»), *droite de Dieu*: - Allahın sağ əli, köməkçisi, *de la main droite* – qanuni nikah (hərf. “sağ tərəfli”), *la main droite - sağ əl - правая рука* - köməkçi: Azərbaycan dilində: *sağ əli(n) başıma, sağ gözü kimi istəmək*: «*Sən qorxma, səni xanım sağ gözü kimi istəyəcək!*» (Ə.Haqqverdiyev); *sağ gözüm üstə!*

Tədqiq olunan dillərdə *sol tərəf* konseptini təcəssüm etdirən frazeologizmlər mənfi konnotasiyada işlənir: *de la main gauche* – qeyri-qanuni nikah (hərf. “sol əlin”), *être (né) du côté gauche*, *un enfant de la main gauche* – qeyri-qanuni doğulan uşaq (hərf. “sol tərəfdən doğulmuş”), *être sur le pied gauche* – pis vəziyyətdə qalmaq (hərf. “sol ayağı üstündə olmaq”), *être sur le pied gauche avec qn* – kiminləsə pis münasibətdə olmaq (hərf. «kiminləsə sol ayaqda olmaq»), *prendre qch. à gauche* – nəyi isə düzgün başa düşməmək (hərf. « sol tərəfə qəbul etmək »), *donner à gauche* – səhv etmək (hərf. « sola vermək»), *jugement à gauche* – haqsız mühakimə (hərf. « sol mühakimə ») ; *un zero à gauche* – tamamilə yararsız (hərf. « sol tərəfdən sıfır »), *se lever du pied gauche* - *встать с левой ноги* – pis əhvali-ruhiyyə ilə yuxudan durmaq (hərf. “sol ayaqla qalxmaq”). Rus dilində: *как хочет (пожелает) левая нога* - özbaşına, saymazyana, *левый доход, левые деньги* – haram pul, *сходить налево* – zina etmək, *ne pas distinguer sa droite de sa gauche* – *sağını solundan ayırmamaq* – yaxşını pisdən ayırmamaq.

Tövrət, İncil və Quran konseptləri əsasında yaranmış frazeologizmlər hər üç dildə eyni mənalarda işlənir. Bu isə yəhudi, xristian və islam mədəniyyətlərinin eyni kökə bağlı olduğunu, bu xalqların mənəvi dəyərlərinin oxşar olduğunu sübut edir.

Dissertasiyanın sonunda müddəalara yekun vurulur və aşağıdakı nəticələr təqdim olunur:

1.Müasir dünyada dinlərin milli-etnik özünəməxsusluğu frazeoloji birləşmələrdə daha aydın ifadə olunur. Tövrət, İncil və Qurani-Kərim linqvistik araşdırmalar üçün çox qiymətli ma-

terialdır. Fransız, Azərbaycan və rus dillərində Tövrat, İncil və Qurani-Kərim mənşəli frazeoloji birləşmələrin kompleks şəkildə öyrənilməsi və müqayisəsi müxtəlif xalqların mədəni və mənəvi dəyərlərinin tədqiqində özünəməxsus əhəmiyyət kəsb edir.

2. Genetik mənənin ümumiliyi Tövrat, İncil və Qurani-Kərim mənşəli sabit birləşmələrin internasional frazeologiyaya aid edilməsi üçün zəmin yaradır. Lakin genetik mənəbələrin ümumiliyinə baxmayaraq, fransız, Azərbaycan və rus dillərindəki frazeoloji birləşmələrin semantik, leksik və struktur-qrammatik fərqləri müşahidə olunur. Frazeologizmlər arasında fərqlərin əsas səbəbləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır:

- dil sisteminin subyektiv seçimi;
- Tövrat, İncil və Quran mətnlərinin milli dillərə müxtəlif zamanda və mühtəlif səpkidə edilmiş tərcümələri.

3. Bir çox halda tədqiq olunan frazeologizmlərdə ilkin formaların semantik dəyişilməsi nəticəsində yeni məzmun yaranmışdır. Tədqiq olunan dillərdə bəzən eyni hadisə və şəraiti ifadə edən nominasiyalar müxtəlif forma və məzmun sistemli frazeologizmlər yaradır. Onomastik frazeologizmlər barədə də eyni fikri söyləmək olar: eyni adlar müxtəlif mənalı frazeoloji ifadələrin tərkibində işlənir. Bu faktı onunla izah etmək olar ki, hər bir xalq müqəddəs mətnlərlə fərqli şəraitdə bir-birindən asılı olmayaraq tanış olmuşdur.

4. Tövrat və İncil mənşəli frazeologizmlər öz obrazlar sistemi, parlaq ifadəliliyi və dərin mənəvi məzmununa görə hər üç dildə işlənir. Semantik təkamül nəticəsində bu frazeologizmlərin bəziləri yeni məna kəsb etmişlər. Onlar müxtəlif üslub və janrlarda işlənilir. İlkin mənanın dəyişməsi bu frazeologizmlərin inkişaf dinamikasının dil sistemində hərəkətinin sübutudur.

5. Tövrat və İncil mənşəli frazeologizmlər söz və cümlə yaradıcılığı baxımından məhsuldardır. Tövrat və İncil mənşəli frazeologizmlər struktur-semantik dəyişmələrinə misal olaraq, komponent tərkibinin ixtisarını (ellipsis); komponentin dəyiş-

məsini (substitusiya) və yeni komponentin əlavə olunmasını (adyunksiya) göstərmək olar. Tədqiq olunan dillərdə Tövrat, İncil və Quran mənşəli frazeologizmlərin böyük bir hissəsinin qrammatik və leksik variantları, sinonimləri vardır.

6. Quran mənşəli frazeologizmlər yüksək idiomatiklik səviyyəsi və leksik tərkibin daimiliyi ilə səciyyələnir. Obrazlı müqayisələrin çox işlənməsi Quran mənşəli frazeologizmlərin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Quran mətnlərində mənfi və müsbət səciyyəli vəziyyətlərin dəyişməsi antonimik frazeologizmlərdə öz əksini tapır və antitezalarda istifadə olunur. Quran frazeologizmlərinə xas olan səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri də allonimlərin işlənməsidir.

7. Fransız və rus dillərində Tövrat və İncil mənşəli frazeologizmlərin komponent tərkibində qədim yəhudi, yunan, latın və kilsə slavyan dilindən alınmış ayrı-ayrı ifadələrə rast gəlinir. Fransız və Azərbaycan dillərində Quran mənşəli frazeologizmlərin komponent tərkibində isə ərəb dilindən alınmış ifadələr çoxdur. Bu cür frazeologizmlərin işlənməsində vacib tariximədəni amil kimi ibadət dili – ritual ifadələr və dualar böyük əhəmiyyətə malikdir.

8. Tövrat, İncil və Quran mənşəli frazeologizmləri iki qrupa bölmək olar:

- Tövrat, İncil və Quranda məcazi mənada işlənən ifadələr, yəni müqəddəs kitablarda frazeologizm statusuna malik olan ifadələr (Qurani-Kərimdə belə ifadələr daha çoxdur);

- Tövrat, İncil və Quranda əsas mənada işlənən və frazeologizm statusunu sonradan alan ifadələr (belə ifadələr Tövrat və İncildə daha çoxdur).

9. Tövrat və İncil mənşəli frazeologizmlər dil və mədəniyyət vahidi olaraq aşağıdakı əlamətlərlə səciyyələnir:

- bu frazeoloji birləşmələrin məzmununa fəlsəfi dərinlik və didaktiklik xasdır;

- formal cəhətdən bu birləşmələr qısa, bitkin və mükəmməl quruluşludur;

- bu birləşmələr öz funksionallığı, avtosemantikliyi və geniş işlənmə dairəsi ilə seçilir.

10. Quran mənşəli frazeoloji birləşmələr linqvokulturoloji vahid kimi dərin məzmunluğu və didaktikliyi ilə səciyyələnir, lakin onlar Tövrət və İncil mənşəli frazeologizmlərdən aşağıdakı əlamətlərlə fərqlənir:

- onlar daha az funksionaldır;

- onlar daha parlaq obrazlılığa, ekspressivliyə malikdir;

- onlar formaca lakonik deyil.

11. Dillərarası müqayisədə frazeologizmlərin mədəni-linqvistik xüsusiyyətləri konseptlər vasitəsilə səciyyələnir. Tövrət, İncil və Quran mənşəli konseptlər əsasında yaranmış frazeologizmlərin müqayisəli təhlili sübut etdi ki, ifadə formalarındakı fərqlərə baxmayaraq, dilləri müqayisə olunan xalqların mənəvi dəyərləri eynidir. Bu xüsusiyyət yəhudi, xristian və islam mədəniyyətlərinin eyni kökə bağlı olduğunu sübut edir.

12. Tövrətə məxsus bir çox frazeoloji ifadələr İncildə və Quranda da təkrar olunur. Bu isə hər üç müqəddəs kitabın – Tövrət, İncil və Quranın yalnız Bir Müqəddəs Müəllifinin olduğunu sübut edir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıda çap olunmuş monoqrafiya və elmi məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Monoqrafiya: Фразеология восходящая к Библии и Корану. Bakı: Elm və Təhsil, 2014, 301 s.

2. Ensiklopedik lüğət: Библейская фразеология во французском, азербайджанском и русском языках. Bakı: Elm və Təhsil, 2012, 332 s.

3. О сопоставительном изучении фразеологических систем в неродственных языках // Azərbaycan Elmlər Akademiyası

yası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun toplusu. Bakı, 1999, № 3, c. 181-183.

4. L'aspet socioculturel dans la linguistique contemporaine (Müasir dilçiliyin içtimai-mədəni aspekti) // Le français en Azerbaïdjan. Azərbaycan Respublikası TN, Təhsil problemləri İnstitutu. Bakı, 2008, № 3. s.7.

5. Об исторической взаимосвязи языка и религии // Elmi Xəbərlər. ADU, Bakı, 2009, № 5, s. 37-44.

6. Sur l'histoire de la langue de L'Islam (İslam dilinin tarixi haqqında) // Le français en Azerbaïdjan. Azərbaycan Respublikası TN Təhsil problemləri İnstitutu. Bakı, 2009, № 1. s. 11-14.

7. Библейская фразеология во французском и азербайджанском языках // Elmi Xəbərlər. ADU, Bakı, № 1, 2010, s. 38-44.

8. О некоторых спорных вопросах библейской фразеологии // Elmi Xəbərlər. ADU, Bakı, 2010, № 4, s. 38-44.

9. Sur l'histoire et le développement de la phraséologie française (Fransız frazeologiyasının inkişaf tarixi) // "Scripta manent". Научный журнал, Ассоциации открытой дипломатии. Тбилиси, 2011, №1, с. 56-60.

10. К определению статуса библейских фразеологизмов // Filologiya məsələləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Bakı, 2011, № 2, s. 142-147.

11. Сопоставительный анализ образов животных в Коране и Библии (фразеологический аспект) // Вестник МГУ. Серия, Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2012, № 4 с. 136-144.

12. Application des proverbes dans la classe de FLE (Fransız dili dərslərində atalar sözlərinin işlənməsi) // Bulletin SUF. Institut Français de Prague. Prague, 2012, № 75, p. 19-22.

13. Библейская фразеология во французской литературе. *Elmi Xəbərlər. ADU, Bakı, № 1, 2012, s. 28-34.*

14. О переводе библейской фразеологии на русский и французский языки // *Filologiya məsələləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Bakı, 2012, № 4, s. 51-61.*

15. Культурологический аспект употребления библейских цитат во французском и русском языках // *Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri (ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi). Bakı, 2012, № 2, s. 55-58.*

16. Azərbaycan dilində “Allah” sözü ilə yaranan frazeoloji ifadələr // *Filologiya məsələləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Bakı, 2012, № 10, s. 72-78.*

17. Христианское учение в произведениях мусульманских авторов // *Filologiya məsələləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Bakı, 2013, № 1, s. 22-27.*

18. Фразеологизмы с цифрой 7 во французском, азербайджанском и русском языках // «Проблемы сопоставительной семантики». Сборник статей Киевского Национального Лингвистического Университета. Киев, 2013, с. 375-380.

19. Les phraséologismes d'origine coranique en français (Quran mənsəli frazeologizmlər fransız dilində) // *International Journal of Innovation and Applied Studies. ISSN, 2028-9334, Vol. 2, № 4, Apr. 2013, pp. 494-499.*

20. Топонимические фразеологизмы библейского происхождения во французском и русском языках. // *Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı, 2014, № 1, (89), s. 119-122 (elektron versiyası).*

21. Фразеологизмы с компонентами «Адам» и «Ева» во французском, азербайджанском и русском языках // *Filolo-*

giya məsələləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Bakı, 2014, № 2, s. 158-162.

22.Образ Иова во фразеологии французского и русского языков // Dil və ədəbiyyat, ADU, Bakı 2014, № 1, s. 26-31.

23.Окказиональное преобразование фразеологизмов-цитат библейского происхождения в современном французском языке // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri (ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi) Bakı, 2014, № 2, s. 123-127.

24.Пословицы библейского происхождения во французском, азербайджанском и русском языках // Filologiya məsələləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Bakı, 2014, № 5, s. 282-289.

25.Образы библейско-коранических пророков во фразеологии азербайджанского, французского и русского языков // АМЕА Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2014, № 7, s. 98-106.

26.Пословицы коранического происхождения во французском языке // Filologiya məsələləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Bakı, № 6, 2014, s. 7.

27.La représentation des concepts “Dieu” et “Diable” dans les expressions phraséologiques françaises et leurs équivalents en azerbaïdjanais et en russe (“Allah” və “Çeytan” konseptlərinin fransız frazeologizmlərində təcəssümü və onların Azərbaycan və rus dillərində ekvivalentləri) // Global Journal of Human-Sosial Science, 2014, GJHSS Volume 14 G Issue 3 Version 1.0. p. 34-46.

28.Biblical Phraseology in Azerbaijani Language (Bibliya mənşəli frazeologizmlər Azərbaycan dilində) // SYLWAN 158 (5), ISI Indexed (Thomson Reuters) <http://www.sviwanşibles.org>. p. 238-251.

Бeynəlxalq və respublika konfranslarının materialları:

29. Frazeologiya hüdudlarının müəyyənləşdirilməsinin bəzi nəzəri problemləri haqqında // Milli müstəqilliyimiz, milli dilimiz, elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, ADU, 2001, 1 s.

30. Переводы Корана – как материал для филологических исследований. Tezislər // Mədəniyyətlərarası dialoq: linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 25-27, noyabr, 2010, s. 138-139.

31. Библия и Коран в произведениях А.С.Пушкина // Современная фразеология: теория и практика. Материалы VI Международной научно-практической конференции. Москва, 2011, с. 295-299.

32. Образы «пчелы» и «муравья» в Библии и Коране // Современная филология: Теория и практика. Материалы VI Международной научно-практической конференции. Москва, 2012, 5 с.

33. Библейская фразеология в творчестве А.С.Пушкина // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVI Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı, 2012, s. 217-219.

34. О связи науки и религии // Ментальная духовная целостность казахской культуры. Сборник материалов Республиканской научно-теоретической конференции. Алматы, 2013, с. 165-170.

35. О взаимовлиянии различных религиозных источников на фразеологический состав языка. Когнитивные факторы взаимодействия, фразеологии со смежными дисциплинами. // Сборник научных трудов по итогам 3-й Международной научной конференции. Белгород, 2013, с. 232-234.

36. Фразеологизмы с компонентом «Бог» во французском и русском языках. // Актуальные проблемы германи-

тики, романистики и русистики. Материалы ежегодной Международной научной конференции. Екатеринбург, 2013, с. 87-93.

37. Фразеологизмы со словами «дьявол», «сатана», «черт» во французском и русском языках // Фразеология в многоязычном обществе. Сборник статей Международной фразеологической конференции. «EUOPHRAS» Казань, 2013, с. 225-232.

38. La représentation des concepts “La droite / la gauche dans les expressions phraséologiques françaises, azerbaïdjanaises et russes (“Sağ” və “Sol” konseptlərin fransız, Azərbaycan və rus frazeologizmlərində təcəssümü) // Paris, Sorbonne, 2014.

Гюльнара Рагим гызы Садыхова

**Фразеология религиозных источников
(на материале разносистемных языков)**

Резюме

В диссертации проводится комплексное исследование проблемы фразеологии религиозных источников (на материале разносистемных языков).

Диссертация состоит из введения, четырех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении традиционно обосновываются актуальность темы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость исследования, даются сведения о предмете, объекте, целях, задачах, методах исследования, об апробации и структуре диссертации.

В I главе диссертации «Теоретические основы исследования» состоящей из четырех разделов, рассматриваются основные теоретические вопросы фразеологии, разрабатываются научные основы исследования. В данной главе затрагиваются проблемы объекта и предмета фразеологии, разграничение фразеологии языка и фразеологии речи. В первой главе рассматриваются также лингвистические и экстралингвистические факторы, способствующие ассимиляции фразеологизмов библейского и коранического происхождения в исследуемых языках.

Во II главе диссертации «Структурно-семантические особенности фразеологизмов, восходящих к Библии и Корану», состоящей из трех разделов, отдельно рассматриваются фразеологизмы Ветхого Завета, Нового Завета и Корана. Многие фразеологизмы-цитаты из Ветхого Завета встречаются позднее в Новом Завете и Коране. В этой

главе анализируются случаи языковой асимметрии, субституции, эллипсиса, адьюнкции.

III глава диссертации «Ономастические фразеологизмы библейского и коранического происхождения состоит из трех разделов. Эта глава посвящена исследованию фразеологизмов, образованных с именами собственными библейско-коранических персонажей и топонимических фразеологизмов. Изучение ономастических фразеологизмов представляется особенно интересным, так как они сами по себе являются идиоматичными символами.

IV глава диссертации «Библейско-коранические концепты во фразеологическом составе французского, азербайджанского и русского языков» состоит из двух разделов. В первом разделе исследуются фразеологизмы, сформировавшиеся на основании основных библейско-коранических концептов: Бог / Сатана; Рай / Ад; Ангел / Демон и др. Во втором разделе IV главы рассматриваются концепты, восходящие к Библии и Корану: концепт числа, концепт «зоонимы», концепт «правая / левая сторона».

В заключении обобщаются основные выводы и результаты исследования.

Sadikhova Gulnara Rahim

**Phraseology of Religious Texts
(on the basis of materials of the various languages)**

RESUME

The problem of the phraseology of religious texts (on the basis of the materials in various languages) has been involved in the complex investigation in the dissertation.

The dissertation consists of an introduction, four chapters, a conclusion and the list of used literature. The information on the emergency of the theme, its scientific innovation, theoretical and practical significance, subject matter and object of it, its aims and duties, methods, approbation and structure have been expressed in the introduction.

The I chapter is called as “Theoretical principles of the research” and consists of four sub-chapters. In this chapter the main theoretical problems are investigated and the scientific principles of the research are explained. In the I chapter, the problems of phraseology of the language and speech are investigated. The linguistic and extra linguistics factors which influence on the assimilation of phraseologies related to the Torah, the Bible and the Quran are investigated in the languages that studied in the I chapter.

The II chapter of the dissertation is called as “Structural-semantic features of the phraseologisms related to the Torah, the Bible and the Quran” and consists of three sub-chapters. In this chapter, structural-semantic features of the phraseologisms related to the Torah, the Bible and the Quran are investigated. A part of phraseologisms related to Torah is found in the Bible and Quran. In the II chapter of the

dissertation, language assimilation, substitution, ellipsis and adjunction are analyzed.

The III chapter of the dissertation is called as “Onomastic phraseologisms related to the Torah, Bible and Quran” and consists of three sub-chapters. This chapter is devoted to the phraseologisms formed with the proper names and toponyms found in the Torah, the Bible and the Quran. These names and toponyms are idiomatical symbols, therefore investigation of them is of great importance.

The IV chapter is called as “The Torah, the Bible and the Quran concepts in the phraseological composition of the French, Azerbaijani and Russian languages” and consists of two sub-chapters. In the I sub-chapter, phraseologisms related to the Torah, the Bible and the Quran formed on the basis of God / Devil; Heaven / Hell; Angel/ Demon concepts are studied. In the II sub-chapter of the IV chapter, phraseological units formed under the concepts of “number”, “zoonyms” and “right-left side” related to the Torah, the Bible and the Quran are investigated.

The results gained in the investigation are summarized in the conclusion of the dissertation.